

Ripp Zoltán

Már maga ez a kifejezés: "ideológiai front", a korszak egy alapvető jellegzetességét tükrözi. Az élesen elváló frontokban való gondolkodás az ideológia természetes reflexiója a politikai harcokra, azok eszmei kifejezője. Az 1945--48-as Magyarország ideológiai hadállásainak teljes föltérképezése még a jövő földadata -- ezúttal csak a Társadalmi Szemle alapján kísérelhetjük meg néhány "frontvonal" hozzávetőleges fölvázolását. Ebből következően a frontok a Magyar Kommunista Párt harcálláspontjainak szemszögéből jelennek meg. Ha ez jelent is némi egyoldalúságot, az ideológiai életben lejátszódó folyamatok talán legalapvetőbb összetevőjére irányítja a figyelmet: az MKP ugyanis nemcsak politikai, hanem ideológiai vonatkozásban is mindvégig a leghatározottabb és a későbbi fejleményekre döntő befolyással bíró offenzívát folytatott. A korszak ideológiai frontjai közül legalább egy alapvető vonalat azonban előre is meg kell húznunk, mégpedig a marxizmus körül. Az MKP ideológiai offenzívái ekkoriban ugyanis két alapvető fronton zajlanak, egy "külső" és egy "belső" fronton: a marxizmuson kívül álló ideológiák ellen, illetve a marxista ideológián belüli eltérések frontján. E két fronton párhuzamosan folyik a harc, s noha számos összefüggés van a két területen zajló események között, célszerűbb külön-külön foglalkozni velük, inkább csak utalva az összefüggésekre. A nagyobb hangsúlyt a marxista ideológián belül folyó vitákra helyezzük, annak ellenére, hogy Lukács György tevékenységére összpontosítunk elsősorban, nála pedig a polgári filozófia kritikája alkotja -- mind mennyiségét, mind jelentőségét tekintve -- a legfontosabb területet. A marxizmuson belüli front ugyanis egy folyamatos szűkülést mutat: a szociáldemokratá nézetek elleni változó intenzitású föllépést követi majd a kommunista párton belülrre helyezett offenzíva, mely végül a Lukács-vitában éri el tetőfokát.

A "legkülső" front esetében nem kell egy széles spektrumú képben gondolkodnunk: a Társadalmi Szemlében ez a téma jószerint Lukács és Fogarasi prioritás volt. A polgári filozófia kritikájának legfontosabb funkciója kezdetben az értelmiség világnézeti befolyásolásának kísérlete, amint ezt a címek is jelzik. "Az értelmiség zsákutcája" címmel tették közzé Garaudy írását, mely sok hasonlóságot mutat Lukács nézeteivel, noha több indulattal, mint mélységgel ír a művészet prostituálódásáról, a polgári gondolkodás nagy racionalista hagyományainak megtagadásáról.¹ Közvetlenül a hazai értelmiség ideológiai megfertőzése ellen tiltakozik Szigeti József "Értelmiség és irracionalizmus"-a, az Egyetemi Nyomda polgári gondolkodókat megszólaltató "Kis Tanulmányok" című sorozatát bírálva, s valóságos sorskérdéssé minősítve, hogy túl tud-e lépni az értelmiség a tömegektől elszigetelő arisztokratikus irracionalizmuson és elvont egyén-kultuszon. A cikk egyébként Lukács kritikai vonalát érvényesíti, de még hiányzik az egészet átfogó gondolati váz és a történeti megalapozás, melyeket majd a később megjelenő Lukács-tanulmányok hordoznak: ezek itt csak jelzésszerűen bukkannak föl.² A továbbiakban, az 1947 őszén megjelent híres Zsdánov-fölszólalásig, már csak Fogarasi és Lukács hangja hallatszik. Fogarasi több cikkében is fölmerül részproblémaként a polgári ideológia kritikája, ennek során a szellemi arisztokratizmus antidemokratikus jellegét és a társadalmi cselekvésre bénítóan ható pesszimista szellemi áramlatokat támadja.³ Ezek a gondolatok éppúgy összhangban állnak Lukács nézeteivel, mint az 1947. májusi, "Történelmi materializmus és polgári szociológia" címmel ősszel megjelenő előadásában kifejtettek.⁴ Ahogy a Szalai Sándorral vitázó Lukács a teljes önállóság igényével föllépő szociológiát módszerének polgári anyajegyei miatt bírálta, előadásában Fogarasi is elsősorban a marxizmus módszere, a társadalmi jelenségek marxista vizsgálati módjának álláspontjáról bírálja a polgári szociológiát, s ennek során olyan alapvető problémákra mutat rá, mint a hibás -- mert kritikátlan -- kiindulópont kérdése; az elvont, időtlen kategóriákból építkezés; "a társadalom" történetietlen fogalmával való operálás; a társadalmi viszonyok tudati síkon

¹R. Garaudy: "Az értelmiség zsákutcája", Társadalmi Szemle 1946/3., 208--213. o.

²Szigeti József: "Értelmiség és irracionalizmus", Társadalmi Szemle 1946/6., 471--476. o.

³Fogarasi: "Értelmiség és demokrácia", uo. 1946/8--9., 582. o.; Fogarasi: "Az imperializmus újabb jelenségei", uo. 1946/12., 874--875. o.; Fogarasi: "A hároméves terv és a kultúra", uo. 1947/2., 100--101. o.

⁴Társadalmi Szemle 1947/9--10., 708--717. o.

való uniformizálása és még sorolhatnánk a lényeges momentumokra tapintó észrevételeket. Fogarasinak mindazonáltal ez az egy jelentős, a polgári gondolkodókat bíráló tanulmánya jelent meg, ez is a már említett Zsdanov-beszéddel egyidejűleg. Az együttes megjelenésnek az ad jelentőséget, hogy ez a bizonyos beszéd más dimenzióba helyezi a leírtakat, s Fogarasi cikkének sem az elméleti igényességére, problémakezelésére irányítja a figyelmet, hanem a bíráló tényére. Az 1947. szeptember-októberi összevont szám ugyanis, szoros összefüggésben a politikai fejleményekkel, igen erős, már-már agresszív ideológiai offenzívát jelentett. Ismeretes, hogy éppen Zsdanov volt az, aki a kilenc európai kommunista párt varsói értekezletén a nemzetközi helyzetről szólva félreérthetetlenül fogalmazta meg a világ két táborra szakadásának tényét. Egy évvel később a Zsdanov érdemeit méltató nekrológ is azt hangsúlyozza, hogy ezzel ő "meghúzta az új harcok frontvonalát és megmutatta azt a helyet, melyet e harcokban a történelem számunkra a Szovjetunió oldalán kijelölt".⁵ Az egyértelmű politikai frontvonal Zsdanov szemében harcosabb szellemű filozófiáért kiált, ezért követel fordulatot az ideológiai harcban is. Az ürügy: Alekszandrov filozófiatörténeti tankönyve. A cél: a "foghíjas vegetarianizmus" helyett végre könyörtelen harcot folytatni minden "idealisztikus irányzat" ellen. Alekszandrov fő bűne az úgynevezett "objektivizmus", vagyis hogy a bíráló előtt korrekt módon igyekszik ismertetni, amit bírálni fog. Zsdanov szerint e "megengedhetetlen tömjénezés" helyett inkább az elméletek "osztályszerű gyökereivel" kellene foglalkozni.⁶ A "harcszellem" és a "bolsevista munkatempó" biztosíthatja a szükséges fordulatot, azt hogy a "filozófiai front" igazi front legyen: harcos filozófusokból álló szervezett alakulat tökéletes marxista fegyverzettel és fölfejlett offenzívával.⁷ A Zsdanov-fölszólalás természetesen nem maradt hatástalan, bár ez nem elsősorban a nyugati polgári filozófia "frontján" nyilvánult meg, amiben nyilván szerepe volt annak is, hogy a párt vezetése szemében ez nem volt lényeges ideológiai kérdés. Persze Zsdanovot sem igen érdekelhette a filozófia, az ő célja a kiéleződött politikai szembenállás ideológiai téren való deklarálása volt. A polgári filozófia elleni harc frontján a Társadalmi Szemlében eddig is, ez után is Lukács vitte a prímet, sőt a Zsdanov-cikk után rajta kívül más ez ügyben már nem is nyilvánult meg. Lukács talán úgy

⁵Társadalmi Szemle 1948/10--11., 727. o.

⁶A. A. Zsdanov felszólalása a Szovjetunióban tartott filozófiai vitán, Társadalmi Szemle 1947/9--10., 640--642. o.

⁷Uo. 645--646. o.

vélte, hogy amennyiben az új vonalnak megfelelően sem mond mást, mint eddig (legfőljebb kicsit másként), ez nem jelent elvtelenséget. De vajon valóban nem mondott-e mást? és ez a másként miben nyilvánult meg? Mindenekelőtt eredeti álláspontját kell itt szemügyre venni.

Sokak szerint Lukács gondolkodói pályafutásának mélypontját jelenti mindaz, ami Az ész trónfosztása jegyében született. Márpedig a jelen esetben határozottan ilyen írásokról van szó. A sommás elítélések mögött általában Lukácsnak az egyes filozófusok munkásságáról tett értékelései állnak, valamint a "nincs ártatlan világnézet" alapállásból levont következtetések. Annyi bizonyos, hogy Lukács számára a huszadik század nagy botránya, az emberi szellem mélypontja, a fasizmus adta föl a leckét. A fasizmus létezik — hogyan lehetséges? A válasz megfogalmazása már a harmincas évek első felében megkezdődött, s korszakunkban újabb, jelentős állomáshoz érkezett. Filozófiaiilag megalapozott választ adni rá, hogyan győzhetett Hitler a fejekben is — ez a kísérlet a gondolkodók történelmi felelősségének máig meg nem haladott mementója. A kísérlet jelentősége azonban "pusztán tudományos" szempontból is rendkívüli. Kelemen János "Az ész trónfosztása védelmében" olyan szempontokra hívja föl a figyelmet, amelyek a Lukács által kifejtettek érvényességét alapvető vonatkozásokban támasztják alá. Rámutat, hogy Lukács fő erénye a konkrét történetiség, hogy nem konstruál egy, az ész ellen támadó időtlen irracionalizmust, hanem a társadalmi és szellemi fejlődés konkrét kereteiben vizsgálja annak kialakulását. Az irracionalizmus legfőbb sajátosságát pedig abban fedezi föl Lukács műve alapján, hogy az egy kitérést jelentő reflexió a kapitalizmus válsághelyzetében a problémák valóságos megoldása elől, s ennek alapján Lukács az irracionalizmus olyan jegyeit, mint az intuicionizmus, arisztokratizmus stb. is a "kitérés" alapstruktúrájából igyekszik megmagyarázni.⁸ Az 1947 elején megjelent Lukács-tanulmány, "A polgári filozófia válsága" mindenben alátámasztja Kelemen álláspontját.⁹ Fölhozható persze ellette, hogy Lukács ítéletei túl sommásak, hogy tanulmánya nagyon vázlatos stb., ám éppen egy summázatról van szó, a lényeges mozzanatok fölmutatásáról, és vázlatról, ámde az egész vázának megjelenítéséről. A tanulmány szerkezete pontosan mutatja Lukács e törekvését. A válság vitathatatlan tényét Lukács számára a polgári filozófiának a fasizmus ideológiájával szembeni tehetlensége mutatja a legvilágosabban, s az, hogy továbbra is hiányzik a számve-

⁸Kelemen János: "Az ész trónfosztása védelmében", Világosság 1986/3., 137—142. o.

⁹Lukács: "A polgári filozófia válsága", Társadalmi Szemle 1947/1., 25—39. o.

tés azokkal a tendenciákkal, amelyek a fasizmus ideológiájához vezettek. Az imperializmus korának filozófiáját vizsgálva nem fog azonnal e jelenségek boncolgatásába, hanem mindenekelőtt az ideológiai fejlődés kapitalista viszonyokra legáltalánosabban jellemző meghatározottságának, a fetiszizációnak a tőkés valóságban gyökerező megalapozottságát mutatja be. Ezek után történeti áttekintést ad a polgári filozófia fejlődésének fő korszakairól, s ha ez terjedelmi okokból valóban nagyon vázlatos is, módszertanilag túl nem becsülhető. Az imperializmus korának filozófiáját jellemző kategóriák ugyanis, melyek a modern irracionizmus konkrét meghatározottságát adják, ezek után mind történelmileg létrejöttként jelennek meg, s mint az egységes történelmi folyamat konkrét létmeghatározásaiban gyökerező kategóriák nem egyszerűen leírnak egymással logikailag összefércelt jelenségeket, hanem az összefolyamat lényegéhez kapcsolódnak, a kiindulópontban jelzett általános meghatározottságot specifikálják. Így tűnik ki igazán, hogy mi a történelmileg új ebben a korszakban, s hogy ez az új milyen fejlődés terméke. Lukács nem állít föl egy elvont irracionizmus-modellt, amelynek egyes jegyeit bontja ki ezután, noha kétségtelenül az "ész trónfosztását" tekinti az imperialista korszak világnézeti lényegének. Az irracionizmus-kategória sokkal inkább a polgári filozófia meghatározó vonalának lényegi jegyeit hordozó, a történeti fejlődés kontextusában megjelenő kategóriák jelentésének átfogására szolgál, mint közös, általános fogalmuk, semminthogy azok belőle lennének levezetve. Ha megvizsgáljuk azoknak a kategóriáknak a jelentését, melyekkel Lukács a polgári filozófia irracionalista fejlődését jellemzi, akkor itt valóban a Kelemen által említett "kitérés" adhatja a legfontosabb sajátosságot. A történelmi fejlődés által fölvetett valódi alternatíva előli kitérést jelöli Lukács a "harmadik út" és "indirekt apológia" kategóriáival. Ezek a fogalmak a polgári ideológia látszatkritikai megjelenése mögött húzódó — nem föltétlenül tudatosított — funkciókra mutatnak rá. Kritika mint apológia: a radikális hangvételű bíráló nem lép túl az örökérvényűvé stilizált határokon, a tőkés viszonyok határain; a "harmadik út" választása pedig módot ad elkerülni a szocialista következtetéseket. A polgári filozófia irracionalista vonulatának legfőbb jellemző jegyeit Lukács e funkciók vonatkozásában mutatja be. Látnivaló, hogy az irracionizmus fejlődési vonalát jellemző, történetileg megalapozott jelentésű kategóriák, mint "álobjektivitás", "vallásos ateizmus", "intuíció", "mítosz", "arisztokratizmus", olyan valóságos mozzanatok tárnak föl, amelyek a lukácsi módon fölépített értelmezés keretében igenis alkalmasak a fasizmus ideológiai előzményeinek megismerésére. Joggal

zárul tehát a tanulmány a fasizmus képével, mint válság karikatursztikus formában kezdődött, de véres valósággá vált mélypontjával.

Más kérdés a világnézetek ártatlanságának kérdése. A politikai és világnézeti állásfoglalások közötti közvetlen, direkt viszony föltételezése, az összefüggés túldimenzionálása, egyiknek a másikból való levezetése komoly hibákhoz vezethet, mint ahogy vezetett is. De hogyan függ mindez össze a "filozófiai front" helyzetének alakulásával? Ott van az összefüggés, ahol Lukács militáns materializmusa és a Zsdanov-koncepció kapcsolatának kérdése fölmerül. Hermann István írja, hogy Az ész trónfosztása "a hidegháborús tendenciák pszichózisában született".¹⁰ 1947 elején, mikor "A polgári filozófia válsága" az irracionalizmus fejlődése legfontosabb tendenciáinak megragadását már késznek mutatja, még nem lehet szó a hidegháborús hangulatnak való felüléről. Inkább a hidegháború illetve az arra való ideológiai reagálás helyezte más kontextusba Lukács gondolatait, melyek a fasizmus mint világtörténelmi mélypont pszichózisában születtek. A hidegháborús környezet hatása mindazonáltal tagadhatatlanul fölerősítette azokat a vonásokat, melyek nyomán Lukács, és mások is, hajlamosabbak lettek egyes polgári gondolkodók és irányzatok differenciálatlan megítélésére, nézeteik immanens kritikájának mellőzésével. Nádor György Jung-recenziója világos példát nyújt erre: az írás alapgondolata Lukács irracionalizmus-kritikájában gyökerezik, sőt inkább csak annak "alkalmazása". Azon a figyelmeztetésen túl, hogy a "Nietzsche-tanítvány" Jung, aki ráadásul a "Bergson—Spengler—Klages vonalába" tartozik, irracionalizmusa, sors-mítosza, spirituális világszemlélete révén a fasizmushoz vezető eszmei tendenciákkal rokon nézeteket vall — nos ezen túl a könyvről magáról és az abban foglaltakról egy szó sem esik.¹¹

Súlyosabb a helyzet Lukács György esetében, hiszen itt már nem egy könyvismertetésről, hanem valódi harcról van szó. A Társadalmi Szemle 1948. április—májusi száma közölte "'A filozófiai frontról'" című írását, mely Szalai Sándor azonos címen megjelent cikkével száll vitába.¹² Alighanem ez az írás a mélypontja Lukács tevékenységének a Társadalmi Szemlénél, hiszen a későbbi önkritikák nyilvánvalóan kényszer szülöttei voltak. Nem mellőzhető a Szalai cikkében foglaltak lényegének rövid ismertetése, mert Lukács vitaira-

¹⁰Hermann István: Lukács György gondolatvilága, Magvető, Bp. 1974, 267. o.

¹¹Nádor György: "C. G. Jung: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába", Társadalmi Szemle 1948/1., 77—78. o.

¹²Társadalmi Szemle 1948/4—5., 344—350. o.; Szalai Sándor: "A filozófiai frontról", Szocializmus 1948/1—3., 25—37. o.

ta alapján csak torzképet kaphatunk róla. Szalai írása Zsdanov fölszólalását, valamint Rudas és Lukács nemrég megjelent könyveit veszi célba.¹³ Szalai ugyanis jó érzékkel szímatol veszélyt, annak veszélyét, hogy a marxista filozófia egyes kommunista képviselői az új polgári ideológiák elleni harcot felületesen, csak stílusában lenini módon, üres citatológiával kívánják megvívni. Zsdanov beszédének közlése után — mondani sem kellene — a veszély korántsem volt légből kapott. Szalai talál dicséretes kivételeket: Fogarasi Mannheim-kritikája, Lukácsnak Sartre-ral szembeni állásfoglalása a pozitív példa. A jellemző azonban nem ez: "a mai marxisták" — írja — "általában nem törekszenek arra, hogy tényleg behatoljanak a polgári filozófia rejtekeibe, labirintusaiba s ott verjék meg az ellenséget, ahol található, felmutatván a dialektikátlan eljárásokból és idealisztikus állásfoglalásokból eredő súlyos ellentmondásokat".¹⁴ És ebben Lukács könyve éppúgy elmarasztal-tatik, mint Rudasé. Tekintsünk el most annak vizsgálatától, hogy a Lukáccsal szemben fölhozott konkrét kifogások mennyiben helytállóak és lényegesek; figyeljünk csak a többször nyomatékosított lényegre, a polgári filozófiák mélyreható immanens kritikájának igényére a sommás megítélések helyett: "Igenis követnünk kell a marxista kritika nagy hagyományait a mai polgári filozófiával szemben is, amelynek ideológiai teljesítőképességét csak az becsülheti le, aki arra vár, hogy 'magától' összeomlik, saját belső ellentmondásai révén."¹⁵ Elöljáróban ennyi is elég annak jelzésére, hogy mi volt Szalai fő törekvése, s fontos, hogy ezt kiemeljük. Lukács ugyanis azonnal válaszol, a válasz azonban sajnálatos módon elmegy a Szalai által fölvetett legfőbb kérdés mellett — pontosabban eljelenékteleníti azt. Szalai mondatait bírálja ugyan, de nem a mondanivalóját. A módszer ijesztően emlékeztet a Rudaséra. Hosszan, oldalakon át beszél arról, hogy Szalai miként érti és értelmezi félre Lenint, hogy a mai polgári filozófia materialistá vonásait illetően túlzottan engedékeny, hogy lehetségesnek tart komoly és termékeny polgári filozófiát, s még sorolhatnánk a vádpontokat. A lényeg, hogy amikor elér ahhoz, ami szerinte is Szalai bírálatának fő pontja, a mai polgári filozófiához való viszonyhoz, ezt igen rövid úton intézi el: "Soha kommunista nem tagadta, hogy a polgári filozófia mindig képes társadalmilag veszélyes tanokat produkálni. (Lásd legutóbb a fasizmus úgynevezett világnézetét.) Ezek

¹³Rudas László: Materialista világnézet, Szikra, Bp. 1947, 327. o.; Lukács György: A polgári filozófia válsága, Hungária, Bp. 1947, 248. o.

¹⁴Szalai, i. m. 26–27. o.

¹⁵Uo. 33. o.

ellen harcolunk is. De más kérdés, hogy az ilyen veszélyes, mert félrevezető tanok hoznak-e valami újat a filozófia részére? Márpedig, mivel itt minde-
nütt kizárólag a filozófia, a dialektika, az ismeretelmélet alapvető kérdé-
seiről van szó, éppen ezeket illetően. A marxizmus—leninizmus erre csak nem-
mel felelhet."¹⁶ Lukács ezzel a kérdést a maga részéről lezárta, s csak a
cikk végén tér vissza rá, Szalai döntő hibájaként a polgári filozófia túlbe-
csülését említve. Ami ezután következik, az az igazán meghökkentő. Lukács
szerint ugyanis ez a hiba "a filozófia területén megfelel annak a felfogás-
nak, mely az angol munkáspárt politikájában 'új', 'eredeti' utat lát a szo-
cializmus felé, mely a különböző nyugati 'harmadikutas' törekvésekben nem
ismeri fel a reakció támogatását. Nálunk ez az álláspont, mint a szociálde-
mokrácia 'önálló arculatának' védelme jelentkezett. Ezt a politikát nálunk
összes vonatkozásában leleplezték. Le kell lepleznünk a filozófia frontján
is."¹⁷ Hosszadalmas lenne egyenként végigvenni, hogy Lukács kritikai meg-
jegyzései milyen pontokon jogosak, kimutatni azokat a helyeket, ahol kisebb-
nagyobb gondolati csúsztatásokra van szüksége, hogy Szalai álláspontjának
érvényességét kétségbe vonhassa. Ez nagyjából szükségtelen is, hiszen a fönt
idézett befejező résszel, ezzel a nyilvánvaló inszinuációval nem Szalait,
hanem önmagát, illetve szándékát leplezi le. Fogalmazzunk nyersen. A párt-
egyesülés időszakáról van szó, s ekkor az MKP egy pillanatra sem kívánta
kétségessé tenni, hogy az egyesülés ideológiai alapja minden kérdésben csak-
is a kommunista álláspont lehet. Lukács cikkének egyik nyilvánvaló célja en-
nek világossá tétele, sőt deklarálása volt, szemben a Szalai által igényelt
együttes munkával, közös kritikával.¹⁸ A másik cél: a kommunista ideológusok
egységének demonstrálása. Ez választ ad arra, miért kellett az egyébként po-
zítív példaként is kiemelt Lukácsnak olyan határozottan és mindenben szoli-
daritást vállalnia Zsdanovval és Rudassal, és tiltakozni a kísérlet ellen,
hogy ellentéteket konstruáljanak a kommunisták között.¹⁹ Ellentmondani lát-
szik a dolognak, hogy Rudas ugyanebben a számban támadja meg Fogarasi köny-
vét, tehát éppen nem az egységet demonstrálja. Az ellentmondás azonban csak
látszólagos, mert ez utóbbi esetben nem az egység megrendítéséről, hanem
csak a belső egység platformjának szűkítéséről van szó, egyidejűleg a meg-
szilárdításának igényével járó szigorral. E célok érdekében kellett tehát

¹⁶Lukács: "A filozófiai frontról", Társadalmi Szemle 1948/4—5., 347

¹⁷Uo., 350. o.

¹⁸Szalai, i. m. 37. o.

¹⁹Lukács: "A filozófiai frontról", uo. 346. o.

Lukácsnak megkerülnie a Szalai által fölvetett problémát, amelynek realitását a későbbi fejlemények oly világosan igazolták: Lukács 1956-ban, a Petőfi-kör vitáján maga is az elmúlt évek egyik legsúlyosabb teherterelésének tekintette, hogy lehetetlenné vált a polgári filozófusok immanens kritikája.²⁰ A valóságos problémára való reagálás helyett ezért itt azt kell kimutatnia, hogy amennyiben Szalai kritizálja a kommunista ideológusokat, úgy egyrészt nyilvánvaló filozófiai hibákat követ el, másrészt ezzel a kritikával politikai szándékai vannak.

Szalai és Lukács vitája nyomán csak annyit lehet kimutatni, hogy a politikai szempontok egyre határozottabban jelentették be hatásköri igényeiket a filozófiai problémákkal kapcsolatban is, arra azonban nem kapunk választ, hogy a Zsdanov-koncepció meghirdetése milyen tényleges hatással járt a polgári filozófia bírálatára. Pedig hogy járt, az ismét csak Lukács György példáján bizonyítható, lévén ő az egyetlen, aki a Társadalmi Szemlében ilyen írással jelentkezett. Kérdésünk pedig az volt, megváltozott-e Lukács kritikájának tartalmi lényege vagy megjelenési formája, s ha igen, miképpen? Az első írás, amellyel kapcsolatban e kérdés föltehető, egy recenzió, Kerényi Károly Napleányok című könyvének bírálatá.²¹ Lukács a polgári filozófia irracionalista vonulatának egyik döntő momentumaként tartotta számon a mítoszt, melynek modelljét még Nietzsche teremtette meg, s amely végül a fajelmélethez vezetett. Látszólag most sem tesz mást, mint e mitikus világszemléletnek egyik konkrét megjelenési formáját bírálja, ám az a mód, ahogyan ezt teszi, visszatetszést kelt, nem pedig meggyőz. Nem elégszik meg ugyanis azzal, hogy a Kerényi által közvetített világnézet problematikuságát kimutatja, hanem még a fasiszmussal is összefüggésbe hozza, s azt sugallja, hogy a könyv politikai állásfoglalást jelent: "Akár tudja ezt Kerényi, akár nem, akár akarja, akár nem: ez a könyv tevőleges része a mai reakció ideológiai felvonulásának. És ez olyan tény, amelyet mi — éles ellentétben a Kerényi módszerével — igenis a társadalmi valóságra vonatkoztatunk, amelynek az ideológia terén le kell hogy vonjunk összes következményeit."²² Zsdanov szellemét idéző sorok...

Lukácsnak a Rudas támadása előtt utolsóként megjelent írása a Társadalmi Szemlében — "A kapitalista kultúra csődje" — sem azt erősíti meg, hogy

²⁰ Lukács: Curriculum vitae, Magvető, Bp. 1982, 168. o.

²¹ Lukács: "Kerényi Károly: Napleányok", Társadalmi Szemle 1948/6., 491—495. o.

²² Uo., 495. o.

a pártvezetés szemszögéből szükségesnek tűnhetett az ellene való föllépés.²³ A Zsdanov-koncepció egyik alapvonását Hermann István úgy foglalja össze, hogy Zsdanov szerint "a polgári kultúra egésze és különösen a modern polgári kultúra egésze a rothadás, a züllés és a hanyatlás kifejezője".²⁴ A Lukács-tanulmányban a fordulópont a "csőd" kimondása, s ezt a szerző is tudja, sőt hangsúlyozza is.²⁵ A válság jellemzésében és értelmezésének elveiben, a történelmi áttekintés szempontjaiban nincs lényeges eltérés a korábbiaktól — úgy tűnik, Lukács nem ad föl semmilyen elvet. Az analízis formálisan változatlan, de bővült azokkal a premisszákkal, melyek a radikálisabb következtetés levonásához szükségesek. Ennek lényege pedig az, hogy minden korábbi, éles kritikán túl egy apokaliptikus összeomlás-képet ad a polgári kultúráról. Korábban, amíg az új demokrácia, a még tőkés alapon álló, de azon túlmutató fejlődési szakasz mint átmenet teoretikus megalapozásával foglalkozott, szó sem lehetett a csőd kimondásáról. Az értékek megőrzésének elvét, a lenini kontinuitás-elvet most sem tagadja meg, de a hangsúlyok döntő módon átrendeződnek, s ez az új forma már egy más tartalmat jelenít meg. Legszembetűnőbben a művészet értékelésében bekövetkezett változás szemlélteti a dolgot: megszűnik az elidegenedés áttörésének minden lehetősége, a monopolkapitalizmus művészete immár nem hordozhatja az emberi nem igazi értékeit, ezért mint művészet összeomlott.²⁶ Lukács teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy a politikai kettészakadás, a kétpólusú világ létrejöttének akceptálásáról és a kultúra területére való "alkalmazásáról" van szó: a rothadó kapitalizmus és az épülő szocializmus "kultúrharcának" víziója közvetlen összefüggésben áll a két világ közötti politikai harc fölerősödésével.²⁷ A szövetségkeresés fölmondása a polgári kultúrával — a megváltozott vagy inkább megszűnőben lévő szövetségi politika érvényesítése — megalapozást kíván, s ez a megalapozás nem jelent mást, mint a kapitalizmus objektív fejlődési lehetőségeinek kétségbevonását. A Lukács által felsorolt valóságos negatív jelenségek azonban ezúttal csak a fekete festék kikeverésére szolgáló elemek, nem jelentik a világtörténelmi helyzet reális analízisét.²⁸ A polgári kultúra összeomlá-

²³Lukács: "A kapitalista kultúra csődje", Iársadalmi Szemle 1949/1., 35—53. o.

²⁴Hermann István: Lukács György gondolatvilága, 295. o.

²⁵Lukács: "A kapitalista kultúra csődje", uo. 35. o.

²⁶Uo., 48. o.

²⁷Uo., 49. o.

²⁸Uo., 36—39. o.

sának ez a megalapozása közvetlen összefüggésben van a politikai fejleményekkel, illetve ideológiai leképezésükkel. Ahogyan az átmenetet egy politikai fordulattal lényegileg megoldottnak minősítették, úgy az elméletben is rögvest jelentkezett a közvetítések mellőzésének hibája. A politikai polarizálódás enyhén szólva nem kedvezett a differenciált értékelésnek; az ellentmondások éleződése, a harc logikája vette át az uralmat a teóriában is. A fordulat éppen Lukácsnál alapvető, mert bár szavakban sok összekötő szól fűzi írásait a korábbiakhoz, most pontosan a közvetítések jelentéktelenülnek el: így a polarizálódás jegyében, a "kultúrharc" követelményeinek számbavételével zárul a tanulmány.

Mint látható, a "legkülső front" eseményei óhatatlanul fölvetik a Lukácson belül húzódó "front" kérdését is. E kérdés úgy szól, hogy van-e "két Lukács"? Sziklai László, amikor a probléma kapcsán a szükséges disztinkcióra figyelmeztet, így ír: "A Lukács politikai eszméinek bírálataiban bekövetkező változások egyértelműen arra figyelmeztetnek, hogy magukat ezeket az eszméket (nemkülönböztetve recepciójuk ideológiatörténetét) nem lehet a világtörténelem szellemétől, a polgári társadalom és a szocializmus viszonyának történetfilozófiai összefüggéseitől elszakítva vizsgálni és megérteni. Történelmi szellemben kell elemeznünk ezeket a politikai nézeteket azért is, mert Lukács sohasem volt politológus."²⁹ A differenciált megítélésnek ez az elvi igénye föltétlenül jogos és követendő. De — ettől nem eltekintve — a "két Lukács" problémáját egészen nyersen is föl kell vetni: ahogyan maga az élet is fölvetette. Ha így kérdezzük, látnunk kell, hogy éppen 1948–49 során nyílik Lukácson belül egy "belső front", aktualizálódik egy addig inkább latens kettősség: a "politikus" és a filozófus Lukács teljes szétválása. (Az idézőjelnek határozott funkciója van: azt jelzi, hogy a közvetlen politikai szempontok érvényesítésének elfogadott, de külső igénye áll szemben a filozófiailag valóban megalapozott meggyőződéssel.) Ismerjük Lukács véleményét saját politikai képességeinek korlátozottságáról, mely következtetésre a Blum-tézisek elvetése után jutott.³⁰ Helyesen azonban csak akkor értékelhetjük, ha úgy tartjuk, hogy az "igazi" Lukács politikai értelemben is a filozófus Lukács, s akkor lesz önmaga árnya, mikor "politikussá" válik, mikor

²⁹ Sziklai László: Lukács és a fasizmus kora, 2. bőv. kiad., Magvető, Bp. 1985, 244–245. o.

³⁰ Lukács: "Életemről és munkámról", Új Symposion 1973. aug., 100. sz., 867. o.; "Életrajz magnószalagon", Eörsi István interjúja Lukács Györggyel, Új Symposion 1981. okt.–nov., 198–199. sz., 342. o.

koncessziókat tesz a "reálpolitika" érdekében. Akkor dilettáns politikus, amikor megtagadja a filozófiát.

E kitérő után, a nem-marxista ideológiák kritikájának keretében, röviden és a teljesség igénye nélkül érintenünk kell még e front magyarországi területét. Meglepő módon a Társadalmi Szemle ideológiai harcainak legelhanyagoltabb faktoráról van szó. A konzervatív polgári ideológiák magyar változataival szemben kevés az érdemi bírálat, de az úgynevezett "harmadikutas" nézetek sem kaptak olyan hangsúlyt, mint amilyen jelentősége a hozzájuk fűződő viszonyoknak az MKP tevékenységében valóságosan volt.³¹ A magyar szellemi fejlődés — kissé talán túlhangsúlyozott — filozófiatlanságának is nyilván szerepe volt abban, hogy az irodalom világnézeti és ideológiai kérdései alkották a viták tárgyát, de erre hajtott a magyar irodalom hagyományosan jelentős közéleti funkciója is. Részben e tematikai korlátoltság lehet az oka annak, hogy a Társadalmi Szemle hasábjain valódi jelentőségétől messze elmaradó súllyal szerepeltek e kérdések. Emellett kezdetben a népfrontos szövetségi politika érvényesítésének igénye is más fórumok felé terelte az akkor még a politikai egység jegyében és érdekében folyó vitát. Ilyen volt például a Forum című folyóirat: itt jelent meg a lap szerkesztésében döntő befolyással rendelkező Lukács Györgynek a hazai szellemi élet kérdéseit érintő írásainak zöme is.

Lukácsnak a Társadalmi Szemleben megjelent tanulmánya, az "Irodalom és demokrácia" természetesen központi kérdésként kezeli a magyar irodalom fejlődésének világnézeti kérdéseit, de mint programatikus jellegű írás, inkább csak az elvi kereteket kívánja tisztázni, az erővonalat próbálja fölmérni, s nem akar részletekbe menő polémiát folytatni egyik irányzattal sem. A magyar irodalom kóros megosztottsága, a népies--urbánus ellentét elvi alapon történő fölszámolása lett volna a fő föladat, minden demokratikus erő tömörítése révén. Az elvi alap hangsúlyozása fontos, mert Lukácssal kapcsolatban sok félreértés és sok alaptalan vád forog közkézen. A félreértések elsődleges forrása a világnézeti, a politikai és az esztétikai szempontok összegyáválódása — tagadhatatlan, hogy részben Lukács nyomán. Ami a világnézeti korlátokat illeti, Lukács mind az urbánusok befelé-fordulását, az egyéni integritás védelmére szorítkozását, a társadalom valóságos szerkezetének problémáitól való elvontságát, mind pedig a népi írók ideológiai gyöngeségeit, a fasiszmus eszméi iránti affinitás világnézeti gyökereit igen élesen bírál-

³¹Lásd erről Huszár Tibor: "Az MKP értelmiségpolitikájának változásairól", in: Nemzetlét — nemzettudat — értelmiség, Magvető, Bp. 1984, 315--418. o.

ja.³² A magyar irodalom kettéhasadásában sem keres bűnbakot, mindkét fél felelősségét, ideológiai és politikai állásfoglalásaik hibáit egyaránt hangsúlyozza. Hogy mégis a népi írók mellett teszi le a voksot, az minden ellenkező híresztelés ellenére elvi megfontolásból, nem pedig közvetlen politikai szempontok érvényesítéséből fakad. A népiek egy része ugyan elmerült a fasiszmus mocsarában, jó részük nem maradt érintetlen az éppen Lukács által vehemensen támadott zűrzavaros ideológiáktól, ámde — az urbánusok kissé steril antifasiszmusával szemben — van egy, potenciálisan és perspektivikusan tekintve minőségileg magasabb rendű vonásuk: a mély plebejus gyökerek. Ez pedig — nem egyszerűen irodalmi, hanem — világnézeti fejlődésük lehetőségeit tekintve is más kezelést, fokozott figyelmet érdemel és igényel. A lényegyet tekintve ebben áll az az elv, amelynek alapján Lukács a népieket kedvezőbben ítéli meg, noha ideológiájuk kritikája nála a legmélyebb.³³ Kétségtelen, hogy amint ezt az elvet vagy a fonákják a konkrét elemzések helyett mintegy esztétikai kritériumként mechanikusan alkalmazni próbálja valaki, azonnal igazságtalan ítéletekhez juthat, ahogyan az például az urbánus írók értékelésével történt. Ez azonban nem annyira a világnézeti fejlődési lehetőségekre vonatkozó és csak egészen általánosan érvényes elv baja, mint inkább érvényességi körének kitéágításából fakad, megterhelve még az irodalom politikai szerepének, Magyarországon hagyományosan méltánytalanul nagy súlyával is. Az elvi kérdések rendezésére írott "Irodalom és demokrácia" vizsgálata önmagában még nem mutat ilyen problémákat, a világnézeti tisztázás igényének itt fölvetett módja tehát elfogadható.

A továbbiakban a Társadalmi Szemlében, komoly formában, már csak a népi írók ideológiájának kérdése merül föl, az is csak egyszer — akkor viszont annál élesebben. Révainak "Az összeesküvés tanulságai" címmel 1947 márciusában megjelent cikke teszi föl a kérdést: hogyan lehetséges, hogy a népi értelmiség egy része úgymond "összeszűrte a leve" a horthysta összeesküvőkkel?³⁴ A történeteket Huszár Tibor tanulmánya részletesen tárgyalja,³⁵ ezért csak egyetlen kérdésre térünk ki, Révainak az "összeesküvésben való részvétellel" és a "harmadikutas népi ideológia" összefüggéséről írott soraira: "Az összeesküvés ideológiai indokainak latolgatása kapcsán egy kis kitérőt kell

³²Lukács: "Irodalom és demokrácia", Társadalmi Szemle 1946/3., 200—201. o.

³³Lásd ehhez Ignóus Pál és Lukács György 1945—46-os levélváltását; Kritika 1985/4., 13. o.

³⁴Társadalmi Szemle 1947/3., 165. o.

³⁵Huszár, i. m. 356 skk. o.

tennünk az ún. Németh László-féle harmadik útra. Távol áll tőlünk, hogy Németh Lászlót a maga teljes ideológiai fegyverzetében tegyük felelőssé az összeesküvők működéséért. Igazuk van azoknak, akik azt mondják, hogy Németh Lászlót éppúgy nem lehet felelőssé tenni Kiss és Vataj ténykedéséért, mint Bergsont, Heideggert vagy Stefan Georget azért, ami Dachauban és Mauthausenben történt. De van szellemi felelősség is, és ezért beszélni kell arról, hogy a harmadikút ideológiája milyen szerepet játszott Kiss, Vataj és a többiek rossz útra jutásánál. Az összeesküvők 'kiskatéjának' írójáról stíluskritikai alapon is megállapítható, hogy Németh László tanítványa volt /.../ Elismerjük, hogy a kiskaté szerzője félreértette, vagy ha úgy tetszik, vulgarizálta azt, amit Németh László erről kifejtett, de nemcsak az a felelős, aki vulgarizál, hanem az is, akit vulgarizálnak. Az ideológus felelős nemcsak saját eszméiért, hanem felelős ezeknek az eszméknek társadalmi visszhangjáért is, nemcsak jó tanítványaiért, hanem rossz tanítványaiért is."³⁶ A Németh László felelősségével kapcsolatos álláspontot Révai aztán úgy "pontosítja", hogy felelőssége abban áll, amit nem mondott a fölszabadulás után, s ezen a hiányon nyilván korábbi nézeteinek átfogó és nyilvános revideálását érti. Révai az idézett sorokban egyébként Bibó Istvánra céloz, aki a Válasz februári számában "Az összeesküvés és a köztársasági évforduló" című írásában tiltakozott a szellemi felelősség közvetlen politikai kiterjesztése ellen. A fölsorolt polgári gondolkodók és a fasizmus összekapcsolásának példája viszont egészen leplezetlenül Lukács Györgyre utal. Tagadhatatlan, hogy a párhuzam bizonyos szempontból jogos: Bibó ugyanis jól érzékeli, hogy a "nincs ártatlan világnézet" elv alkalmazása során könnyen aktualizálódó veszélyforrást jelent az MKP ideológusainál, hogy az alkalmazásra akkor kerül sor, amikor a politika éppen úgy kívánja; s ennek a nem föltétlenül elvileg megalapozott politikai szempontnak rendelődik alá, hogy az alkalmazás milyen mértékig differenciál... 1947 tavaszán nem vitték "következtesen" végig a gondolatot, ámde erre a "józanásra" elsősorban a politikai helyzet ad magyarázatot: egyelőre csak a kisgazdapárti jobboldal megrendítése volt a soron lévő föladat, a "Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!" jelszó jegyében. A népi értelmiség ideológiájával való radikális leszámolásra majd csak a fordulat után kerül sor, ez azonban már végképp nem a meggyőzés érdekében történik. A Társadalmi Szemlében az ehhez vezető folyamat nem tükröződik — egyre hangsúlyosabbá válik viszont a szociáldemokrata nézetekkel való konfrontáció.

³⁶Révai: "Az összeesküvés tanulságai", Társadalmi Szemle 1947/3., 166. o.

A marxizmus határain belül húzódó frontok helyzetét vizsgálva az MKP három döntő ideológiai offenzívájára kell tekintettel lennünk, melyek egyben tárgyalásunk menetét is megszabják. 1946-ban, a Társadalmi Szemle indulásakor a két munkáspárt stratégiai együttműködésében egyre inkább elodázhatatlan kérdéssé vált annak tisztázása, hogy milyen ideológiai alapon jöjjön létre a munkásegység, a vita tehát a stratégia döntő ideológiai kérdései körül folyt. 1947 első két harmadában a Társadalmi Szemléből eltűnnek a viták, hogy azután ősszel, a választások és a már említett varsói értekezlet után egy erőteljes offenzíva révén alaposan átrendeződjenek az ideológiai frontok. Ez a második offenzíva, melynek fő funkciója a pártegyesülés kommunista ideológiai alapon való végrehajtásának előkészítése lett, 1948 tavaszán érte el tetőfokát. A harmadik offenzíva, mely végül a szovjet modellre való áttérés ideológiai előkészítésének bizonyult, ezen a tetőponton kezdődik, s végül a Lukács-vitában teljeseedik ki.

Rákosi, a Társadalmi Szemle beköszöntő cikkében, a marxista elmélet helyzetét és föladatait vázolva nem ejtett szót a szociáldemokraták elméleti tevékenységéről, sem érdemeikről, sem hibáikról, sem a vita, sem az együttműködés kérdéseiről. A vita azonban — ha nem is nagy kürtszóval — nyomban megindult. 1946 elején a munkáspártok együttműködésének politikai bázisa egy nagyfokú egymásrautaltság volt: az 1945-ös választások nem hozták meg a baloldalt remélt sikerét, s a közös föllépés egyértelműsége, határozottsága lehetett az egyedüli biztosítéka a hatékony politizálásnak. A két párt viszonyának tisztázását sürgeti Horváth Márton írása. "A távolabbi célkitűzéseket illetően nincs vita szociáldemokrata elvtársainkkal és — kisebb viták után — megvan az egyetértés a pillanatnyi napi feladatok területén is. De a napi munka után következő és nyilván közös útszakasz homályban marad. S ez nem véletlen. Ennek oka nemcsak a demokratikus út és a szocialista végcél viszonyának bizonyos tisztázatlansága, és nem az, hogy a közös taktika kidolgozása annyira lefoglalja a két pártot, hogy a közös stratégia megvitatására nem marad idő. Az ilyen érvelés csak a nehéz kérdés megkerülését jelenti, mert a gyakorlat azt mutatja, hogy közös stratégia nélkül a közös taktika csak zökkenőkkel érvényesülhet. Az együttműködés útja elvi tisztázásának hiánya mögött talán az a meggondolás húzódik meg, hogy a véleménykülönbség — alapos megvizsgálása esetén — túlságosan kevés lesz. Az együttműködés legbecsületesebb híveiben is fel kell merülnie annak az aggodalomnak, amely ilyen körülmények között a két munkáspárt önálló politikai arculatát félti. Vagy pontosabban: az együttműködés elmélyítése és elvi tisztázása esetén az 'aktívabb' munkáspárt döntő túlsúlya fenyeget. Egy ilyen fejlemény egyik oldal

számára sem kívánatos. A szociáldemokrata baloldal esetleges csatlakozása a mi pártunkhoz azt jelentené, hogy a kommunistaellenes szociáldemokrata irányzat egyedül maradna a terepen és — hogy csak egyet mondjunk — munkásellenes irányba hangolhatná azt a különben is igen jelentékeny kispolgári tömeget, amely a választások alatt a Szociáldemokrata Párt mögé sorakozott.”³⁷ Azonos végcél, összehangolt taktika, közös stratégia kidolgozásának igénye és mindez az önálló arculat megőrzésével összeegyeztetve? A különállás értelmé a közvetlen politikai adottságoktól eltekintve joggal válik kérdésessé. Az egységnek ez a képe azonban még csak "jámbor szándék" — az eltérések nem jelentéktelenek, alapvető stratégiai kérdések várnak elméleti tisztázásra. És itt nem egyszerűen arról van szó, hogy egy helyes politikát végre elméletileg is alá kell támasztani. Amikor Lukács György, Justus Pál könyvét recenzálva, úgy foglalja össze bírálatának lényegét, hogy ellentmondást lát a két munkáspárt stratégiai szövetségét deklaráló állásfoglalás és a kifejtett elméleti nézetek között, akkor itt nem az elmélet könnyen utánaigazítható "elszabásáról" van szó, hanem éppenséggel a stratégiai egység lehetőségét is kétségessé tévő eltérésekről. A fölhívás az elvtársias, de nyílt és éles vitára ekkor tehát nem szólam, hanem valóságos szükség diktálja.³⁸

Az alapvető kifogás a "doktrinérség" hibájában foglalható össze. Lukács éppen az ilyenfajta radikalizmus elméleti gyökereire tapint rá, megmutatva, hogy a reformizmus politikájának éles megtagadása nem járt együtt az ehhez a politikához szervesen hozzátartozó elméleti-módszertani hibák kiküszöbölésével.³⁹ Nézzük, milyen alapvető stratégiai kérdésekben nyilvánult meg hát a doktrinérség. Legnagyobb hangsúlyt a politika nemzeti jellegének megítélése körüli eltérés kapott. Rákosi beköszöntő cikke, a kommunisták korábbi hibás állásfoglalásainak káros következményeiből tanulva, a Társadalmi Szemle három legfontosabb főladata között jelölte meg az MKP hazafias működésének, nemzeti jellegének kidomborítását.⁴⁰ Ennek megfelelően Fogarasi Béla már az első számban cikket ír, melyben a marxizmus klasszikusainak a nemzeti kérdéssel kapcsolatos nézeteivel támasztja alá a párt állásfoglalásának helyességét.⁴¹ A szociáldemokratáknak a nemzeti kérdésben vallott nézeteivel a leg-

³⁷Horváth Márton: "Szívós harcban", Társadalmi Szemle 1946/3., 167—168. o.

³⁸Lukács: "Justus Pál: A szocializmus útja", Társadalmi Szemle 1946/2., 152. o.

³⁹Uo., 151. o.

⁴⁰Rákosi: "Feladataink az elmélet terén", Társadalmi Szemle 1946/1., 5. o.

⁴¹Fogarasi: "Marx és Engels tanítása a nemzeti kérdéstről", Társadalmi Szemle 1946/1., 45—51. o.

élesebben azonban Mód Aladár vállalta a közvetlen konfrontációt. Föllépésére az apropót Szabó Ervin 1948–49-ről írott könyvének, kritikai megjegyzések nélküli, újrakiadása adta. Mód ebben közvetlen összefüggést fedez föl az SZDP akkori ideológiai vonalában jelentkező doktrinérséggel, s úgy véli, a nemzeti politikával kapcsolatos álláspont támogatására vonultatják föl Szabó Ervin tekintélyét. E doktrinérség, a nemzeti politikával szembeni szűkösön osztályszempontú negatív állásfoglalás pedig a stratégia legdöntőbb elemét, a szövetségi politikát érinti. Mód rámutat azokra a károokra, melyeket a szektások és doktrinérek azzal okoztak, hogy taktikának minősítették a népfrontos függetlenségi politikát, majd a doktrinér vonal és a demokratikus fejlődés követelményeinek ellentmondását hangsúlyozza, mondván: a közvetlen szocialista és munkáskövetelések a nemzeti összefogás és a demokratikus fölépítés politikája helyett csak újabb vereséget eredményezhet. Mód Aladár a szövetségi politika mint a stratégia arkhimédeszi pontja kérdéskörébe helyezve bírálja a szociáldemokrata oldalról megmutatkozó doktrinér ideológiai jelenségeket, s átfogó képet ad következményeiről.⁴² Cikkének egyetlen lényeges korlátozottsága, hogy nem tartja föladatának a doktrinérség elméleti alapjainak firtatását, megelégszik a hibák és következményeik számbavételével. A marxista elmélet így nem jut igazi jelentőségének megfelelő szerephez a stratégiai alapkérdések megoldásában, és csak egészen felületesen jelenik meg. Hogy ez mennyire nem terjedelmi kérdés, az kiderül, ha Lukács György példájára tekintünk. Ő ugyanis sohasem mellőzi a politikai tévutak ideológiai gyökereinek, elméleti, filozófiai alapjainak kimutatását, s ezzel a hibák meghaladásának módjára, az elméleti tisztázás lehetőségének alapjaira is fölhívja a figyelmet.

Lukács nem ír terjedelmes cikkeket a témáról — két recenzió és egy folyóiratszemle ad alkalmat álláspontja kifejtésére. Különösen az SZDP folyóirata, a Szocializmus 1946/1–2. számának áttekintése során nyílik lehetősége rá, hogy a szociáldemokratáknál megjelenő szinte valamennyi lényeges ideológiai-politikai "hiba" átfogása révén mutasson rá a tévedések elméleti gyökereire. Csak felsorolásképpen: kimutatja a kommunistákat nacionalizmussal vádoló írások demagóg, a történetileg konkrét elemzés marxista követelményétől távol álló jellegét; a szövetségi politika, a munkás–paraszt szövetség lebecsülése kérdésében fölhívja a figyelmet, hogy az "útitárs"-problémának az a fajta kezelése, amely az ideiglenességet hangsúlyozza, a társa-

⁴²Mód Aladár: "Szabó Ervin és a munkásegység útja", Társadalmi Szemle 1946/7., 502–511. o.

dalom egészének konkrét mozgásától való elvontságában csak semmitmondó és ráadásul apolitikus konklúzióra vezethet; az értelmiség kérdésében a Justus cikkében kifejtettekben az új demokratikus fejlődési szakasz konkrét sajátosságainak tárgyalását hiányolja és fölrója a társadalmi "vastörvényszerűség"-ként kezelt determináltságból fakadó merevségeket; végül elutasítja a látszólag nagyon marxista ökonomizmust, a tiszta gazdasági szempontnak a konkrét összfejlődésből való kiragadását.⁴³ Lukács tehát elsősorban a marxizmus lényegét alkotó módszer problematikusságát mutatja ki a konkrét problémák kapcsán. Az ez idő tájt írott Justus- és Szalai-recenziók e módszertani hibák mélyebb analízisét valószínűsítik meg, és különösen Justus esetében ugyancsak nem függetlenül a továbbfejlődés számára létkérdést jelentő stratégiai problémák helytelen kezelésétől.⁴⁴ A lényeg az, hogy Lukács kiemeli és pozitívan értékeli mindazokat a mozzanatokat, amelyek a reformizmus maradványainak leküzdésére utalnak, ugyanakkor jelzi azokat a következtetlenségeket, fogyatékosságokat is, amelyek akadályok lehetnek a két munkáspárt közös stratégiájának autentikus-marxista elméleti megalapozásában. A vita hangvétele ennek megfelelően alakul, s ez nemcsak Lukácsra vonatkozik. A kommunisták egyfelől élesen vetik föl mindazokat a kérdéseket, ahol nem látnak megfelelő elmozdulást az új stratégiával össze nem egyeztethető ideológiai álláspontokról, másfelől nyomtatékosítják a vita elvtársi jellegét, a két munkáspárt egyenrangúságát és közös felelősségét, sőt a saját soraikban is fölbukkanó szektás vonások leküzdésének fontosságát is.

Ha Rákosi a nyitó cikkben nem szólt is a szociáldemokrata elmélettel kapcsolatos kérdésekről, a Társadalmi Szemle első évét értékelő szerkesztőségi cikk annál inkább. A cikk azért fontos, mert nagyjában-egészében megmutatja, hol húzódott az 1947 őszi lényegében mozdulatlanul maradt front a kommunista és szociáldemokrata marxisták között. Az írás a marxizmus—leninizmus elméletének értelmezésében kísérel meg rövid eligazítást tartani, mert éppen ebben az ügyben tört ki az a vita, mely a cikk második felének tárgyát alkotja. Idézzünk néhány jellegzetes passzust: "Az elmélet, vagyis a helyes, az igazi elmélet Lenin szerint nem egyéb, mint a tapasztalat általánosítása. Ebből következik, hogy az elmélet a történelmi tapasztalatok értékesítése és feldolgozása alapján folyvást továbbfejleszthető és továbbfejlesztendő. A marxizmus ilyen értelemben vett továbbfejlesztése a leniniz-

⁴³ Lukács: "Szocializmus", Társadalmi Szemle 1946/4., 310—312. o.

⁴⁴ Lukács: "Justus Pál: A szocializmus útja", Társadalmi Szemle 1946/2. 146—152. o.; Lukács: "Szalai Sándor: Társadalmi valóság és társadalomtudomány", uo. 1946/8—9. 676—680. o.

mus. /.../ Nemcsak a marxizmus dogmatikus, hanem doktrinér szellemű felfogását is helytelennek tartjuk, ezalatt minden olyan felfogást értve, amely nem az életből meríti problémáit és az elmélet 'tisztaságát' úgy értelmezi, hogy az lehetőleg ne kerüljön érintkezésbe az aktuális gyakorlati kérdésekkel. Mi sem könnyebb, mint a marxizmus egyes alapfogalmait, helyesebben szólva terminológiáját ráragasztani az új, sajátos jelenségekre."⁴⁵ A szerkesztőségi cikkben a marxista elmélet valóban lényeges és aktuális elvi kérdéseit és feladatait vetették föl, mégpedig a címzett kilétét sem sokáig titkolva. Az elvi kérdések tárgyalása ugyanis csak bevezetésnek bizonyult a polémiához. Szalai Sándor a Szocializmus 1946. október–novemberi számában válaszcikket közölt, "Szociáldemokrácia és leninizmus" címmel, Lukács őt bíráló recenziójára. A vita fő kérdésévé a "leninizmus" terminus használatának jogossága vált, miután Szalai — azon az alapon, hogy Lenin csak egyes részterületeken gazdagította a marxizmust — kétségbe vonta a marxizmussal egyenértékű fogalomként való használatának értelmét. A Társadalmi Szemle válaszában arra mutat rá, hogy a leninizmus a marxizmusnak nem akármilyen továbbfejlesztését, hanem egy új történelmi korszakra szólóan érvényes továbbfejlesztését jelenti. A cikk Szalainak a leninizmus kérdésében elkövetett tévedéséhez kapcsolja többi hibáit is. Elsőként annak a lukácsi kritikának a visszautasítását, amely szerint a szociáldemokraták a reformizmus elméleti fölszámolása terén elmaradtak a gyakorlati politika terén tett előrelépésüktől. A cikk ezután rámutat, hogy épp a reformizmus módszerének meg nem haladása a legfőbb hiba, s ehhez kapcsolja Szalainak a leninizmus jelentőségét meg nem értő tévedését, amely szerint "a marxizmus továbbfejlesztése nemcsak a lenini vonalon lehetséges", s amely tévedés a cikk szerzői szerint eklekticizmushoz, a polgári elméletekkel való összehangolódáshoz, tehát ismét reformizmushoz vezet.⁴⁶ A marxista elmélet alapvető problémáinak kérdése láthatóan nem jutott nyugvópontra 1947 elején, sőt ami a hangvételt illeti, még élesebbé váltak az ellentétek. A Társadalmi Szemle szerkesztőségi cikke mindezenesetre a higgadt és tárgyilagos eszmecsere szükségességére hívta föl a figyelmet, értetlenkedve azon, hogy Szalai személyes sértésnek vette Lukács bírálatát, s persze visszautasítva Szalainak azt a vádját, hogy a kommunisták nem ismerik az önkritikát és a szabad vitát. A helyzet ezután úgy alakult, hogy a valóban szükséges, tárgyilagos és elvi vita elmaradt: a Társadalmi Szemle oldalait 1947 őszéig más kérdések uralták.

⁴⁵"Egy év Társadalmi Szemle", Társadalmi Szemle 1947/1., 9—10. o.

⁴⁶Uo., 11—12. o.

Ugorjunk egy kicsit előre, hogy az 1947 őszen megkezdődött offenzíva funkciója az eredmény felől váljon világossá. A Magyar Dolgozók Pártjának 1948. júniusi alakuló kongresszusa a két munkáspárt egyesülésének ideológiai alapjairól világosan nyilatkozott. Rákosi és Révai, de a volt szociáldemokrata Marosán György és Révész Ferenc is nyomatékosította, hogy az egység a kommunista ideológián, a marxizmus—leninizmus kommunista értelmezésének elfogadásán alapul.⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy ehhez az eredményhez az 1947 ősze és 1948 tavasza közötti rövid időszak alatt a Szociáldemokrata Párt belső erőviszonyaiban döntő eltolódást kellett elérni a baloldal javára. Most e politikai harcnak a Kommunista Párt részéről történt ideológiai támogatását vizsgáljuk meg a Társadalmi Szemle alapján. A politikai harc logikája diktál, az 1947 őszen a szociáldemokrata jobboldal ellen megindult ideológiai offenzíva csupán kísérőjelenség.

A gyors átalakuláshoz a lökést a politikai helyzet alapvető megváltozása adta. Mint azt a kommunista pártok lengyelországi értekezlete megmutatta, a külpolitikai fejlemények is egyre inkább abba az irányba hatottak, hogy a diametrálisan kettéosztódó Európa egyes országaiban — Keleten és Nyugaton egyaránt — a belső politikai erőviszonyok a kétpólusú nemzetközi integráció követelményei szerint alakuljanak. A nemzetközi helyzetben bekövetkezett változás időben egybeesett a magyarországi választásokkal. A választások a baloldal győzelmével, a Kommunista Párt legerősebb párttá válásával zárultak, de még igen erős polgári ellenzékkel kellett számolni. Az SZDP gyöngébb szereplése azonban válságot idézett elő a pártban, a szárnyak polarizálódásához vezetett. Az MKP már a választások előtt deklarálta, hogy a magyar demokrácia perspektíváját eldöntő aktusról van szó,⁴⁸ számára döntő kérdéssé vált, hogy a terveihez elengedhetetlenül szükséges munkásegység fennmaradjon, és dűlőre vigyék az ország távlati fejlődési irányának kérdését. Ehhez pedig az SZDP belső helyzetének határozottan baloldali alapon történő stabilizálása vált szükségessé. A kommunisták nagy erőket vonultattak föl ennek támogatására és sürgetésére. A Társadalmi Szemle 1947. szeptember—októberi száma a folyóirat történetének addigi legkoncentráltabb ideológiai offenzíváját jelentette. A célpont a szociáldemokrata jobboldal volt. A választások utáni politikai harcok, a kialakult koalíciós válság tanulságait elemezve

⁴⁷ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt Egyesülési Kongresszusának jegyzőkönyve, Szikra, Bp. 1948, 18, 194, 307—308. o.; lásd még Mód Aladár: "A pártegyesítő kongresszus", Társadalmi Szemle 1948/6—7., 406—407. o.

⁴⁸ Orbán L.: "Miről dönt a magyar nép a választásokon?", Társadalmi Szemle 1947/7—8., 478. o.

Losonczy Géza cikke élesen bírálja a szociáldemokrata jobboldal magatartását, a munkáspártok egységének megbontására irányuló tevékenységét. Rámutat, hogy a párt gyöngébb szereplése csak ürügy e föllépésükre, sőt a kudarc okát éppen abban fedezi föl, hogy miattuk a baloldal nem tudta elég töretlenül képviselni az egységfrontos és szovjetbarát politikát; hogy a szocialista célok hangoztatása és a kommunistaellenes polgári tömegek megnyerésének kísérlete együtt súlyos belső ellentmondást jelent.⁴⁹ Horváth Márton cikke — bár ugyancsak nem elméleti igénnyel lép föl — már az ideológia kérdését is fölveti, mégpedig, a tőle megszokott módon, élesen és célratorően. Rövid történeti áttekintés után rátér az antifasiszta-népfrontos kommunista és a hagyományos szociáldemokrata ideológia viszonyának kérdésére: "Ha a kommunisták azt mondták, hogy nem proletárdiktatúra, hanem demokrácia — ezt szociáldemokrata oldalról szerettték úgy beállítani, hogy a Kommunista Párt elfogadta és magáévá tette az ő ideológiájukat."⁵⁰ A cáfolat fontos, hiszen a cél éppen a kommunista ideológia alapján létrejövő egység. Horváth törekvése ezért kettős. Egyrészt igyekszik kimutatni a fenti idézetben rejlő célzatos "tévedést", mégpedig két vonatkozásban is: "Voltak 'jóhiszeműek', akik úgy vélték, hogy a kommunisták belátták régi álláspontjuk tarthatatlanságát, elfogadták a szociáldemokrata vonalat, tehát lehet velük együttműködni. Voltak 'gyanakvóak', akik úgy látták, hogy a kommunisták 'manőverként' kisajátították a szociáldemokrata célkitűzéseket, de lényegében továbbra is a proletárdiktatúra hívei..." (Horváth szerint mindkettő meghamisítása a kommunista álláspontnak, a különbség csak abban áll, hogy a későbbi vagy az azonnali szakítás előkészítését szolgálják.) Horváth törekvése másrészt arra irányul, hogy a kommunisták demokrácia-elképzelését elhatárolja a szociáldemokrácia hagyományos, polgári keretek között ragadt elgondolásától, ezzel is demonstrálva az ideológiai különbséget. A cikk ezután a baloldali demagógiával föllépő szociáldemokrata kritikát jellemzi, amely a kommunista ideológiát az ő saját korábbi frazeológiáját kisajátítva támadja, radikális frázisaival a trockizmust idézve.⁵¹ A hol lappangó, hol nyíltabb ideológiai különbségekből fakadó ideológiai problémák aktualizálódását, közvetlen politikai jelentőségét Horváth a munkásegység megbomlásának nemzetközi áttekintése révén mutatja be. Nem követjük őt a helyzet elemzésének útján, enélkül is nyilvánvaló,

⁴⁹ Losonczy Géza: "A választásoktól a kormány megalakulásáig", Iársadalmi Szemle 1947/9—10., 620—622. o.

⁵⁰ Horváth Márton: "Jobboldali szociáldemokrácia", Iársadalmi Szemle 1949/9—10., 626. o.

⁵¹ Uo.

hogy itt a már említett kétpólusú nemzetközi integráció követelményeinek való megfelelés belpolitikai következményeiről van szó, mely a nyugati oldalon sokban analógiát mutat nálunk bekövetkezettekkel, természetesen a fonákjáról. Jól mutatja a dolog aktualitását a Tájékoztató Iroda novemberben meginduló nemzetközi folyóiratának vezércikke is, mely határozottan leszögezi: "A jobboldali szocialisták szolgamódra kiszolgálják az imperialista burzsoáziát és álszocialista demagógiával fedezik és magyarázzák az amerikai imperialisták gaztetteit."⁵² Horváthnál a konklúzió mindenképpen a szociáldemokrácia válaszája: vissza kell verni a jobboldal törekvéseit, mert csak a munkásosztály egysége szilárdíthatja meg a népi demokráciát.

Horváth Márton nem tartja föladatának az ideológiai tisztázás pozitív formáját: a kommunista politikával ezt nyilván adottnak veszi, s egyelőre csak a jobboldal kiküszöbölése a föladat. Lukács György is ennek szellemében csatlakozik az offenzívához, célja a szociáldemokrata reformizmus filozófiai alapjainak diszkreditálása. "A kapitalizmus világképe — reformista tükörben" — ez írásának címe. Az alkalmat rá a Népszava szolgáltatta, az ausztromarxista Otto Bauer és Max Adler könyveinek kiadásával, mégpedig olyan kommentárral ellátva, amely a világnézeti nevelés céljaira is alkalmas, igazi marxista műnek állítja be őket.⁵³ Lukács törekvése ezzel szemben az, hogy bebizonyítsa, mennyire nincs köze az ausztromarxizmus filozófiájának az autentikus marxizmushoz, hogy az valójában a polgári filozófiához tartozik, s így nem továbbfejleszti, hanem egyenesen kívülről támadja a marxizmust. A cikk, rövid terjedelméhez képest, nagy filozófiai eszköztárat vonultat föl, hogy bizonyítsa: a kantianus Adler éppúgy, mint a machizmus és a pragmatizmus hatása alatt álló Bauer csak kifejezőmódját tekintve kapcsolódik a marxista filozófiához. Jelen szempontunkból azonban nem Adler és Bauer megítélése az érdekes, hanem inkább a kritika jellege és konkrét aktualitása. Lukács maga is hangsúlyozza a kíméletlen kritika, az elmélet tisztaságának aktuális jelentőségét: "Ez a kíméletlen kritika éppen a közelmúlt jelentékeny vagy legalábbis fontos szerepet játszott alakjaival szemben múlhatatlanul szükséges, ha a párt tagjainak, a munkásosztálynak és szövetségeseinek elméleti beállítottságát nem akarjuk összezavarni. /.../ Mindez az úgynevezett tisztán elméleti kérdésekre, a világnézeti, a filozófiai kérdésekre is vonatkozik. Ezeket sem szabad egy percre sem az osztályharc nagy problémáitól

⁵²"A tartós békéért, a népi demokráciáért!", Iársadalmi Szemle 1947/12., 834. o.

⁵³Iársadalmi Szemle 1946/9—10., 697—707. o. (Otto Bauer: "A kapitalizmus világképe"; Max Adler: "Akik az utat mutatják")

elvonatkoztatva tekinteni."⁵⁴ Később, a marxizmus és a munkásmozgalom szerves összetartozása alapján, azt bizonyítja, hogy a marxizmusról alkotott fölfogásnak gyakorlati jelentősége van, s példákat is hoz azokra a károokra, melyek téves elméletek alkalmazásának következményei voltak.⁵⁵ A marxizmus tisztaságának aktuális kérdése tehát Lukácsnál nem "az eszme" sterilizálását és üvegbura alá helyezését jelenti, nem is a gondolatszabadság és a kritika elnyomását kívánja szolgálni, hanem tisztázást: éppen a gyakorlati tévedések elkerülése érdekében annak tisztázását, mi és milyen alapon tekinthető marxistának. Ezért is üdvözi Szalai Sándor tiltakozását Bauer könyvének mint mérvadó marxista műnek a kiadása ellen, különösen hogy Szalai kiemeli, az adott helyzetben ez milyen káros következményekkel járhat. Lukács azonban nem tagadja meg önmagát: ha Szalai, akkor vita. Persze ez nem attól van, mintha Szalai-fóbiája lenne, sokkal inkább azt kívánja jelezni, hogy nem elég balról föllépni a reformizmus ideológiája ellen, az is legalább olyan fontos, hogy milyen filozófiai álláspontokról történik ez.⁵⁶

A konkrét politikai kérdésektől a filozófiai alapokig terjedt tehát a szociáldemokrata ideológia elleni kampányszerű föllépés, a továbbiak azonban már a gyakorlati politika küzdőterén dőltek el, s az ideológiai harc legfőbb tüzéségi előkészítésnek bizonyult. A második ideológiai offenzíva záró szakasza tulajdonképpen a győzelem, a kommunista ideológiai alapon létrejött egység konstatálását és tudatosítását jelentette, valamint az önálló szociáldemokrata arculat megsemmisülésének deklarálását. Ez utóbbiról a "külső front" eseményei kapcsán már szoltunk, jelezve, hogy Lukácsnak Szalai elleni föllépésében ez volt az egyik célja. 1948 tavaszán sor került az egységes munkáspárt létrehozásával "összefüggő" ideológiai kérdések fölvetésére is. Rákosi, a párt elméleti színvonalának emelését a legfőbb aktuális kérdésnek minősítő cikkében, a győzelmet tekinti a megsokasodott tennivalók egyik fő összetevőjének: "A két munkáspárt egyesülése lényegében a Szociáldemokrata Párt 36. kongresszusával már elhatározott dolog. Az egyesülés elméleti alapja — mint ahogy ezt a vezető szociáldemokrata elvtársak is hangoztatják — csak a marxizmus—leninizmus lehet. Néhány hónapon belül tehát az egységes pártban százezrével lesznek olyan volt szociáldemokrata elvtársak, akik joggal követelhetik meg tőlünk, hogy a lenini—sztálini elmélettel megismert-

⁵⁴Uo., 679. o.

⁵⁵Uo., 704—706. o.

⁵⁶Uo., 707. o.

sük őket."⁵⁷ Láthatóan a "lenini—sztálini" jelző mutatja a kommunista ideológia specifikumát, s a baloldali szociáldemokrata Szalai Sándornak a "leninizmus" terminus elleni korábbi kifogására emlékezve nem csekélység ennek "elfogadása"... A dolognak később lesz jelentősége, a leninizmus sztálini értelmezésének fontos legitimáló szerep jut majd a stratégiai fordulat ideológiájában. A győzelem számbavétele nem öncélú, az egyszerű propaganda szerepen túl is van még egy fontos funkciója, amely egyben a meginduló harmadik offenzíva szerves tartozéka. Ez a funkció pedig az eszmei egység deklarálása. Valóban csak deklarálásról van szó, lévén a pártegyesülés után létrejött szervezet a "különböző nézeteiket elhallgató emberek politikai tömörülése".⁵⁸ Az egység kinyilvánításának rendkívül fontos funkciója van azonban, mert "a marxizmus" politikai kisajátításának hamarosan bekövetkező folyamata csak egy megkérdőjelezhetetlen, szinte "metafizikai" jelentőségéig eltúlzott hangsúlyú egység bázisán lehetséges. A későbbi fejlemények szempontjából fontos arra is fölfigyelnünk, hogy a kommunista ideológusok mennyire óvakodtak attól — szándékosan, vagy csak így alakult? —, hogy explicitté tegyék, miben is áll az az elméleti alap, amelyen az egységbe forrasztó ideológia épül. Az ideológiai egység első deklarálása lényegében csak annyit mond ki, hogy a marxizmus—leninizmus kommunista értelmezésén alapul, amiből következik, hogy a marxizmus—leninizmust azonosították gyakorlatilag az MKP politikájának elvi alapjával. Hallgatólagosan evidenciaként kezelték tehát, hogy a Kommunista Párt rendelkezik átfogó, elméletileg marxista módon megalapozott ideológiával. Valójában azonban szó sem volt ilyesmiről, a népi demokratikus alternatíva kezdeti, többé-kevésbé helyes gyakorlati-politikai érvényesítésének komoly gyöngéje volt, hogy a pártvezetés nem is igényelte a meghirdetett stratégia valóságos elméleti megalapozását — igaz, legalább nem is tette lehetetlenné. Amennyire ugyanis ez mégis megtörtént, az elsősorban Lukács György "partizánkodásának" eredménye volt. Élete utolsó interjújában a filozófus erről így nyilatkozott. "Az 1945 és 1948 közötti időnek az volt a sajátossága, hogy mindent megengedtek nekem. A két munkáspárt ugyanis küzdött egymással tagságának gyarapításáért, különösen nagy szerepet játszott természetesen az intelligencia állásfoglalása. Ezért engedtek meg nekem mindent 1945-től 1948-ig, 1949-ig."⁵⁹ Lehetséges, hogy Lukács itt téved, de annyi bi-

⁵⁷Rákosi Mátyás: "A következő láncszem: pártunk elméleti színvonalának emelése", Szabad Nép 1948. március 7., 5. o.

⁵⁸Horváth Márton jellemzi így visszaemlékezve. Lásd "Lobogónk: Petőfi", beszélgetés Horváth Mártonnal, in: Kritika 1972/11., 15. o.

⁵⁹"Életrajz magnószalagon", Új Symposium 1982. március, 203. sz., 77. o.

zonyos, hogy tényleg 1948 tavaszán kezdődött meg az általános "nem-megengedés", mégpedig éppen a győzelemünnepként megült egység nevében.

Jogos ellenvetésnek tűnhet a föntiekkel szemben, hogy az MDP közzétett programnyilatkozata magában foglalja az egységes munkáspárt tevékenységének elvi-ideológiai alapjait. Nem föladatunk ennek részletes vizsgálata, de annyit talán nem elhamarkodott dolog kijelenteni, hogy e dokumentumból aligha rekonstruálható egy világos elméleti alap, a szónak legalábbis nem a lefokozott értelmében. Inkább csak a hagyományos frazeológia homogenizáló közegébe csomagolt tapogatózás érzékelhető a korábbi népi demokratikus alternatíva és a proletárdiktatúra szovjet formája között. A programnyilatkozat elvileg ugyanúgy lehetőséget ad a demokratikus út folytatására, mint arra, ami bekövetkezett. Ez pedig éppen nem szilárd elméleti megalapozottságára utal.

A második ideológiai offenzíva lezárása a Társadalmi Szemlében az 1948. április—májusi számban történt meg. Ez a szám hasonlóan koncentrált offenzívát jelentett, mint az 1947. szeptember—októberi, de mind intenzitásában, mind jelentőségében messze fölülmulta azt. Horváth Márton "A munkásosztály egységes pártjának megteremtése a szociáldemokrata jobboldallal vívott harcban" című cikke kínálkozik itt elsőként kiemelésre, mert ez jeleníti meg az előző offenzívát lezáró, az újat elkezdő törekvés összetartozását. A cikk legnagyobb részét a történeti áttekintésnek szenteli. A számunkra érdekes rész ott kezdődik, ahol, az egyesülés által létrejött helyzetet elemezve, rámutat, hogy az egyesülés ténye önmagában kevés az ideológiai és szervezeti egységhez, majd az egység megteremtésének módjáról beszél: "Az egyesült pártban tehát sem ideológiai, sem szervezeti téren nem 'összekeveredés' következik majd be, nem arról van szó, hogy átvenni a kommunizmus és a szociáldemokrácia ideológiájából azt, ami a 'legjobb'. A kommunista ideológia: a marxizmus—leninizmus nemcsak a Kommunista Párt számára, hanem az egész munkásosztálynak és a dolgozó népnek 'legjobb' — és egyetlen tudományos elmélete, mely kiállta világtörténelmi jelentőségű harcok próbáját. Az az elmélet, mely az emberiség számára először mutatta meg a szocializmus megteremtésének gyakorlati útját. Nem a Magyar Kommunista Párt pillanatnyi erőfölénye diktálja tehát, hogy az egyesült párt ideológiája a marxizmus—leninizmus legyen, hanem a magyar munkásosztály elemi szükséglete — mert csak egy ilyen párt töltheti be azt a feladatot, ami az egységes munkásosztály egységes pártjára hárul."⁶⁰ Horváth azt is látja és láttatja, hogy az egység még

⁶⁰Társadalmi Szemle 1948/4—5., 273. o.

föladat, de hogy erről általánosságban mit mond, az kevésbé érdekes; cikkének szerepe: deklarálni a győzelmet és ugyanakkor jelezni, hogy a győzelem kezdetet jelent, "a magyar politikai élet szerkezetének fokozatos átalakulását".⁶¹ Hogy ez konkrétan mit jelent, az nem annyira Horváth általánosságokban mozgó szavaiból derül ki — inkább a későbbi fejleményekből tudhatjuk meg...

Egység, de miben való egység? — ez lesz a harmadik offenzíva fő kérdése. Ám hogy egyáltalán föltehető legyen, az egység deklarálásán túl elméleti alapjainak bizonyos tisztázatlansága is szükséges. A deklarált eszmei egység ugyanis nem elméleti tisztázás útján jött létre, hanem politikai döntés alapján; az egyesüléssel létrejövő párt meglehetősen amorf elméleti alapon, lényegében a Kommunista Párt stratégiájának elfogadásán nyugodott. Az eddigi stratégia azonban éppen a pártegyesüléssel, a hatalom megszerzésével végképp cseppfolyóssá vált, amit az is mutat, hogy hamarosan még a széles medret biztosító programnyilatkozat is szűknek bizonyult az új irányvonal befogadására. A harmadik offenzíva azonnal megkezdí annak az ideológiának a megváltoztatását, amely elvileg a két párt egyesülésével létrejött. Az egység pusztá hangsúlyozása — egyelőre a pontos elkötelezés nélkül — az ehhez szükséges fegyelem érdekében lényeges; ezt tükrözi Rákosi nagy visszhangot kiváltó cikkének már a címe is: "A következő láncszem: pártunk elméleti színvonalának emelése."⁶² Az "elméleti munka elmaradásá"-nak hangoztatása itt sajátos funkciót tölt be, s a jellemző, torz marxizmus-fölfogás alapján óhatatlanul fölbukkan a politikai vezetésben minden nagyobb változás alkalmával.⁶³ A Rákosi-cikk címe nem véletlenül utal a lenini "döntő láncszem" hasonlatra. Úgy állítja be a dolgot, hogy amint a párt az 1945 óta tartó fejlődés során mindig sikeresen ragadta meg az egész ügyet legjobban előrelendítő föladatot, úgy most, 1948 tavaszán elérkezett az a pillanat, amikor az elméleti munka vált a döntő láncszemmé. "Az elmúlt három esztendő egymást nyomon követő, azonnali megoldást sürgető, halasztást nem tűrő feladatai annyira elfoglaltak minket" — írja —, "hogy sokkal kevesebb energiát és figyelmet szenteltünk az elméleti munkának, mint amennyire feltétlenül szükség lett volna. Pártunk eddigi sikereit, előnyét a többi pártokkal szemben főleg annak a marxista tartaléknak köszönhetette, amelyet vezetői még a felszabadulás előtt gyűjtöttek. Továbbfejlesztésre, a magyar demokrácia alap-

⁶¹Uo., 274. o.

⁶²Szabad Nép 1948. március 7., 5. o.

⁶³A taktika primátusát megvalósító sztálinista "elméleti munka" számára pusztán idő kérdése az aktuális igényekhez való hozzáigazítás.

kérdéseinek lenini—sztálini módszerekkel való alapos feldolgozására és ki-munkálására nem került sor." Súlyos szavak, mégsem érdemes firtatni, iga-zak-e, igazságosak-e, és mennyiben, mert nem az a funkciójuk, hogy helyes képet adjanak a történeletről. Rákosi előre tekint, ezért jelenti ki, hogy nincs érvényes népidemokrácia-elmélet — egyelőre csak zárójelbe téve mind-azt, ami ezzel kapcsolatban született. Maga Rákosi sem tudja még, hogy itt a Lukács-vita csírájáról van szó. A cikkből kiderül, hogy az elmélet problema-tikájának fölvetése nem ötletszerűen merült föl Rákosiban: utal rá, hogy a Politikai Bizottság tárgyalta a kérdést. Az események háttére és a lezajlott belső viták Szabó Bálint könyve révén ismertek.⁶⁴ Lényeges azonban, hogy mit hoz ezekből felszínre Rákosi írása, hiszen ezek alkotják majd a Iársadalmi Szemle ideológiai offenzívájának tárgyát. Elsőként azokat a Politikai Bizott-ságban is fölbukkant "hamis nézeteket" bírálja, amelyek "kétségbe vonták, hogy a népi demokrácia a szocializmus építése. Vitatták, hogy a demokrácia intézkedései, az államosítás és állami ellenőrzés, hazánk gazdasági szerke-zetében minőségi változásokat hozott létre". Jellemző, és a későbbi fejlemé-nyekre sokban magyarázó erejű az a reagálás, ahogyan a Politikai Bizottság az elméleti hibákból fakadó veszélyek kiküszöbölését elképze-li: az elméleti munka ellenőrzésének, az ellenséges teóriák leleplezésének szervét, egy ál-landó bizottság létrehozását határozták el. A minta a Szovjetunió Kommunista Pártja; Rákosi pozitív példaként említi azokat a bírálatokat, melyeket ott a szellemi élet egyes területein hoztak. (Ezek jellegét a Zsdanov-fölszólalás jól tükrözi.) Rákosi a Iársadalmi Szemle föladatait is megszabja: "pártunk tudományos folyóiratának fokozottan kell rátérni arra, hogy az eddigi, főleg információs anyag helyett elméleti cikkeket hozzon. Vesse bírálat alá első-sorban azokat a műveket, amelyek marxista igényekkel lépnek fel s amelyek, bár elvtársainktól származnak, nemegyszer súlyos elméleti hibákat tartalmaz-nak."⁶⁵

A Iársadalmi Szemle megfelelt a követelményeknek. Még a sorrendet is be-tartotta: elsőként a Politikai Bizottságban is szóhoz jutott "hamis nézetek" cáfolatára került sor, mégpedig Varga Jenő bírálatán keresztül.⁶⁶ A Rákosi cikkében tett célzás Nagy Imrére vonatkozott, ő képviselte azt a nézetet, hogy az államosítás még nem szünteti meg a kapitalizmus gazdasági rendsze-

⁶⁴Szabó Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet, Kossuth, Bp. 1970, 219 skk. o.

⁶⁵Rákosi, i. m., 5. o.

⁶⁶Berei Andor: "A tőkés világgazdaság a második világháború után", Iársadalmi Szemle 1948/3., 210--230. o.

rét;⁶⁷ a kérdés fontosságát jelzi, hogy az egyesülési kongresszuson Révai is erőteljesen támadja ezt a véleményt.⁶⁸ Varga Jenő szovjetunióbeli bírálata kapóra jött a párt vezetőknek, hiszen így egy neves közgazdász személyén keresztül lehetett demonstrálni egy nézet elvetését. A harmadik ideológiai offenzíva ugyanis döntően demonstratív jellegű. A Bolsevik már 1947 szeptemberében — nyilván a varsói értekezlethez igazítva — közölte a Vargát ért bírálatokat; a Társadalmi Szemlében jóval később megjelenő kritika is időzített, a korábbi népidemokrácia-konceptió egy alapvetőnek tekintett tételét egyszeriben nagyon időszerű lett kivonni a forgalomból. Világossá kellett tenni, hogy vége a kapitalizmus lehetőségének, a szocialista útra térés kérdése eldőlt. A bökkenő csak ott van, hogy mit lehet kezdeni az éveken át hangoztatott népidemokrácia-fogalommal, illetve mindazzal a jelentéssel, ami hozzá kötődött. 1948 márciusa a nagyszabású államosítások időszaka, a döntő lépés megtétele a tőkés tulajdonviszonyok fölszámolásában, márpedig ez a pártvezetés szemében stratégiai fordulat iniciatívájaként jelentkezett. Ennek elméleti presztízaveszteség nélküli ideológiai leképezésére egyetlen elfogadható módszerként a népi demokráciáról alkotott koncepció átértelmezése kínálkozott. Rögtön kiderül, hogy ami korábban elméleti megalapozásnak tűnhetett, csak a taktika megideologizálása volt, hiszen a népi demokratikus út mint olyan vált az államosítás politikai aktusával egyszeriben kétségessé. Ami a Varga-ügyben történt, az éppen (mert a folyamat kezdete) paradigmátikus jelentőségű, megvilágító erejű a későbbiekre nézve is, emellett itt fedezhető föl a legközvetlenebb összefüggés a politikai események és az ideológiai jelenségek között. A népi demokratikus alternatíva gyakorlati elvetése az erőviszonyok megváltozásán alapuló egyszerű politikai döntéssel, illetve döntéssorozattal történt, melynek első alapvető lépése az államosítás, végterméke pedig a szovjet mintájú tervutasításos berendezkedés és a hozzá illő politikai struktúra kialakítása lett. E döntéssorozat igazolása viszont magával "a marxizmus—leninizmus"-sal történt, tehát ennek az eszmének a nevében kellett átértelmezni is az egész ideológiát. A politikai döntések és a marxizmus differenciálatlan azonosítása — ez a marxizmus politikai kisajátításának föltétele. Kezdetéhez éppoly fontos volt a csatlakozott szociáldemokraták föltétel-nélküli ideológiai alávetése, mint az, hogy az egység jelzőszavának hangsúlyozásával induljon meg a platform átalakítása, mégpedig gyökeres átalakítása — egyre inkább a szűkülés trendjét mutatva, ami az önálló

⁶⁷Szabó Bálint, i. m., 231—232. o.

⁶⁸Lásd a jegyzőkönyvben, id. kiad., 199—200. o.

elméleti tevékenységet illeti. Ahhoz azonban, hogy a párt politikája mint a marxizmus—leninizmus megtestesülése jelenhessen meg, nem kevésbé volt fontos a kontinuitás biztosítása. A legnagyobb gondot éppen az jelentette, hogyan lehet egy éles fordulatot a korábbiak szerves folytatásaként feltüntetni. Jelen esetben Berei Andor cikke ezt a problémát egy föltűnő csúsztatással oldja meg: az MKP tevékenységének nagy pozitívumaként emeli ki, hogy nem követte Varga Jenő hibás fölfogását, így nem választotta el egymástól mereven a népi demokráciát és a szocializmust, "hanem bátran rálépett a szocializmus útjára".⁶⁹ A csúsztatás ott van, hogy Varga 1945-ös helyzetelemzését állítja szembe egy 1948-as gyakorlati politikai lépéssel, mégpedig egymást tagadó ideológiává avatva őket. A dolognak tehát fontos funkciója van: a kontinuitás megteremtése az átértékelés során. Ennek érdekében minősítik át "észrevétlenül" — a párt gyakorlati politikájának pozitívumait hangsúlyozva — a korábban hirdetett elméleti állásfoglalást. A diszkontinuitás mozzanatát egyes ideológusok hibáivá, tévedésévé kellett transzformálni.

Ez adja a magyarázatot arra, hogy a Rákosi-cikk "legbelülre" helyezi az ideológiai frontot, vagyis elsősorban a párt ideológusai ellen kezdeményez föllépést, akik "súlyos elméleti hibákat" követtek el. Azonnal előkerül a fiókból Rudasnak Fogarasit bíráló cikke is, melyet mintha erre az időpontra tartogattak volna.⁷⁰ A vita tárgyának látszólag nem sok köze van a politikai fejleményekhez, konkrétan a stratégiai fordulat ideológiai előkészítéséhez, valójában nagyon is jól illeszkedett a demonstratív jellegű ideológiai offenzívába. A téma politikailag valóban érdektelen, a támadás mégis szervesen hozzátartozik az egység ideológiai platformjának határozott irányú átalakítási folyamatához. Rudas szándéka a cikkel, hogy megkérdőjelezze — mégpedig a filozófia alapvető kérdéseiben — a Fogarasi—Lukács-vonal mint autentikus marxista elmélet létjogosultságát, nagyon is egybevágott Rákosinak azzal a törekvéssel, hogy végre kézbe vegye az elmélet addig "elhanyagolt" területét, s politikai döntés tárgyává tegye a marxizmus autenticitását magát is. A Rákosi-féle logika szerint az ideológiai egység alapját szolgáltató elv úgy hangzik, hogy a marxizmus az, amiről úgy döntünk — ennek megsértése természetesen fegyelmi probléma. A Fogarasi elleni demonstratív föllépésnek itt van az értelme. A főszerkesztő az őt marxista voltában támadó cikkekre, "saját" folyóiratában nem is válaszolhat — hogy mégis megírja a válaszcikket,

⁶⁹ Berei, i. m., 225. o.

⁷⁰ Rudas: "Elméleti színvonalunk emeléséért", Társadalmi Szemle 1948/4—5., 351—368. o.

csak arra utal, nem fogta föl, hogy vitáról szó sem lehet. Rudas írásán szemléltethető lenne a joggal vagy anélkül "sztálinista"-nak nevezett filozófia számos lényegi jegye... Fogarasi azóta már publikált válasza vizsgálódási szempontunkból tekintve jórészt fölöslegessé teszi a dolgot, hiszen a Rudas saját nézeteiben föllelhető súlyos problémákról nem ejt ugyan szót, de fehéren-feketén kimutatja, hogy vádjai durva hamisításokon, kiragadott és eltorzított részletek félremagyarázásán alapulnak, vagyis kritikájának alig van köze ahhoz, amit kritizál.⁷¹ A cáfolat nyomán Rudas érvei tartalmi értelemben szétfoszlanak, vitamódszere pedig úgy lepleződik le, hogy újbóli alkalmazása esetén könnyen nevetségessé válhatna. Fogarasi írása tehát nem jelent meg: a cikkének végén tett gesztus, a fogadalom, hogy a Zsdanov fölszólalásában foglaltak segítségével kiküszöböli munkája fogyatékosságait, már nem teheti jóvá azt a hibát, hogy a mélyreható önkritika helyett a cáfolattal foglalkozik...

A Fogarasi és Lukács nevével fémjelzett marxista elméleti törekvések megrendítésének funkciója, mely funkciót Rudas írásának tulajdonítottunk, nem áll ellentétben azzal, hogy Lukács is megjelenik ugyanebben a számban a "filozófiai fronton", s "elköveti" a Szalai elleni polémiát. Ennek az írásnak tehát két alapvető feladata volt: világossá tenni, hogy megszűnt az önálló szociáldemokrata ideológia lehetősége, valamint demonstrálni az egységet a kommunista filozófusok között. Az előbbi még a szociáldemokratizmus elleni hadművelet utolsó tisztogató harcaihoz, az utóbbi már a "legbelső front" első visszavonulásához tartozik, s mivel a fő front immár legbelülre került, innen lehet csak igazán érvényes módon megítélni Lukács cikkét. A most már nagyon is érthető taktikai visszavonulás magyarázza azokat az egyébként nehezen megbocsátható engedményeket, melyeket Lukács a Zsdanov-vonalnak tett. A meghátrálás konkrét motívumairól és főleg mértékéről lehet vitatkozni, de az nem vitatható, hogy a visszavonulást nem oktan riadalom okozta. A Rákosi cikkében pozitív példaként kiemelt szovjetunióbeli események, a szellemi élet egyes területeit érintő súlyos, a Zsdanov-koncepció szellemében végrehajtott hivatalos bírálatok "pozitív" példája azonnal megjelent a Társadalmi Szemlében. Szabó Ferenc szemléje "A Szovjetunió Kommunista Pártjának zenei bírálatáról" a magyar szellemi életben is joggal félelmet keltő módon ítéli el azokat a szovjet zeneszerzőket, "akik nem tudták levetni a formalista polgári dekadencia káros maradványait".⁷² Sosztakovics, Prokof-

⁷¹Fogarasi: "Válasz egy bírálatra", Filozófiai Figyelő évkönyve 1982, II. köt., 247–277. o.

⁷²Társadalmi Szemle 1948/4–5., 380. o.

jev, Hacsaturjan -- a részleges névsorolvasás is elég annak bizonyítására, hogy éppen a legjelentősebb művészek megtámadásáról volt szó. Az sem válik kétséggé, hogy a nálunk is hamarosan alkalmazásra kerülő elvek adják a bírálat alapját: erre utal, hogy a cikk visszautasítja Kadosa Pálnak a modern zenei kísérletezés lehetőségét biztosítani kívánó ellenvetését.

Egy szó mint száz: az 1948 márciusában megindult ideológiai offenzívának kezdettől fogva megvolt a maga nagyon határozott iránya. Olyannyira, hogy Mód Aladárnak az egyesülési kongresszusról szóló cikke önkéntelenül is mintegy összefoglalását adja az ideológiai fordulat lényegének.⁷³ Túlzás lenne emögött valami nagy tudatosságot föltételezni, mégsem tekinthető belemagyarázásnak, ha a cikkben a bekövetkező fejlemények trendjének világos tükröződését fedezzük föl, hiszen nagyobbbrészt már az események logikája irányítja a szavakat. A cikk ideológiai kérdésekkel foglalkozó részének központi gondolata természetesen a szervezeti egyesülés utáni ideológiai egység megteremtésének föladata. Ennek két összetevőjeként a szociáldemokrata eklekticizmus és reformizmus kiküszöbölését, valamint a kommunista párt gyöngeségeinek és hiányainak leküzdését említi. A két összetevő közül azonban nem véletlenül kap az utóbbi nagyobb teret a konkrét föladatok számbavétele során. Mód a pártegyesülés teremtette új helyzet előnyeiből vezeti le a magasabb ideológiai színvonal elérésének lehetőségét, s ezt olyan föladatokra bontja, amelyek mintegy sűrítetten fogalmazzák meg a megkezdődött ideológiai offenzíva alapvető tendenciáit. A négy pontba foglalt föladatok közül kettő kimondottan a Varga Jenő bírálatával megkezdődött folyamat erősítését támasztja alá, egy pedig a kialakítandó eszmei szilárdságot a "váratlan fordulatok" megrendülés-nélküli elviselésével kapcsolja össze.⁷⁴ Mód pozitív fejleménynek tartja, hogy egyrészt megnövekedett a bírálat lehetősége "olyan kérdésekben, melyekről eddig éppen a munkásegységre való tekintettel" hallgatni kellett; másrészt "élesebb, fokozottabb és nyíltabb" kritikára van mód "saját hibáink" fölött. Gyakorlatilag ezek a megnövekedett lehetőségek az egység ideológiai platformjának politikai döntésekkel irányított átalakítását, a korábbi koncepció átértelmezését voltak hivatottak szolgálni. Bírálat arról, amiről eddig hallgatni kellett: a stratégiából taktikává visszaminősítés folyamatának tudatos--öntudatlan megjelenítése; a saját hibák éles kritikája: abban lehet hibázni, amiről beszéltek -- itt a népidemokrácia-koncepció fő-

⁷³Mód A.: "A Pártegyesítő Kongresszus és a Magyar Dolgozók Pártja", Iársadalmi Szemle 1948/6--7., 400--419. o.

⁷⁴Uo., 509. o.

lülvizsgálatának igénye merülhet csak föl. Az offenzíva első szakasza még főleg a tagadásé, a bírálaté, de mindez az átértelmezés érdekében történik. Mód idézi Révainak a kongresszuson elmondott szavait, annak a Révainak a szavait, aki korábban határozottan a polgári demokrácia válfajának nevezte a népi demokráciát, s aki most szemrebbenés nélkül kijelenti: "Igazuk volt a magyar marxista—leninistáknak — akiket a hazai és nemzetközi nyelvhasználat is kommunistáknak mond — akkor, amikor a polgári demokráciával a népi demokráciát állították szembe."⁷⁵ Kétségtelenül létező kommunista nézetekről van szó; a Révai szavaiban rejlő probléma a kommunista álláspont utólagos homogenizálása.

Az ideológiai offenzíva 1948 nyarán megtorpant, elbizonytalanodott. A bizonytalanság elsődleges oka a Tájékoztató Iroda Jugoszláviát elítélő állásfoglalásának ellentmondásossága. A párt vezetői nyilvánvalóan megpróbálták a követendő irányvonal kidolgozásához vezérlő szempontként fölhasználni a dokumentumot, ez azonban nem lehetett egyértelműen sikeres. Jugoszláviát ugyanis csak mondvacsinált vádak alapján lehetett elítélni, ezért azután minden lehetséges eretnekséget összehordtak: jobb- és baloldali elhajlással, trockizmussal és buharinizmussal, az osztályharc élesedésének tagadásával és túlzó baloldali rendszabályokkal egyaránt megvádolták a jugoszláv kommunistákat.⁷⁶ Nehéz helyzetben lehetett, aki ennek figyelembevételével akart a követendő irányvonalra következtetni. A zavarodottság azonban nem tartott sokáig. Révai 1948. szeptember 26-i Szabad Nép-cikkében még a többpártrendszer és a koalíció fönntartása mellett foglalt állást — a Tájékoztató Iroda az ott megvalósult egypártrendszer miatt is támadta Jugoszláviát —, ám ez csak epizodikus jelentőségű esemény volt. A lengyelországi fejlemények öntöttek tiszta vizet a pohárba. A Társadalmi Szemle október--novemberi számában Nógrádi Sándor "A lengyel vita tanulságai" című cikkében értelmezi a történeteket, s ezzel egyben útjára indul az ideológiai offenzíva döntő szakasza.⁷⁷ A "jobboldali és nacionalista elhajlás" miatt leváltott Gomulka teljes bűnlajstromát fölösleges volna felsorolni, inkább foglalkozunk az-
zal, hogy milyen "tanulságok" adódtak belőle az MDP ideológiai munkája számára. Nógrádi cikke egyértelművé teszi, hogy a népi demokrácia alapvető kérdéseinek értelmezése, az átmenet perspektívája és különösen formája a vita forrása. Az elméleti munka elmaradásának tétele természetesen jelen van, mint

⁷⁵Uo., 407. o.

⁷⁶"Közlemény a kommunista pártok Tájékoztató Irodájának értekezletéről", Társadalmi Szemle 1948/6--7., 393--399. o.

⁷⁷Társadalmi Szemle 1948/10--11., 661--667. o.

minden fordulat esetében, de ezúttal mint pozitívum, hiszen az MDP Központi Vezetősége fölismerte az elmaradásban rejlő veszélyeket, és "az utóbbi hónapokban hatalmas munkát fejtett ki az említett kérdések tisztázását illetően".⁷⁸ A cikk a népi demokráciának mint a szocializmusba való átmenetnek az értelmezését nyomatékosítja, de ennek az önmagában nem sokat mondó, hiszen ekkorra már tényszerűen kézenfekvő megállapításnak csak az ad igazán értelmet, ami az átmenet szükségszerű formájára utal. "A lengyel vita tanulságai" éppen ezen a téren döntöek. A Gomulka elleni két legsúlyosabb vádpont, a Szovjetunió vezető szerepének lekicsinylése és a vonakodás a mezőgazdaság szocialista átszervezésének kérdésében tulajdonképpen egy: elhatárolódás az 1929 utáni szovjet fejlődés lemásolásától. Az osztályharc elkerülhetetlen kiéleződésének tétele, amely eddig is meg-megjelent, most rendkívüli nyomatékot kap; Nógrádi cikke egyenesen fő föladatként jelöli meg törvényként való tudatosítását. Ez a tétel tudvalevően az 1929 utáni szovjetunióbeli eseményeknek, a hibás sztálini politikának a következményeit általánosította — így a későbbiekben már mindenütt törvényszerűséggé stilizálva jelent meg, az eredetileg okként hozzá tartozó gyakorlatot is involválva. Nem marad el az aktuális ellenség megjelölése sem: ezúttal nem Trockij vagy Buharin eszmei utódai, hanem a "le nem győzött és állandóan újratermelődő szociáldemokrata felfogás" a soron lévő bűnbak.⁷⁹

A szovjet útra térés ideológiai előkészítésében nem kis szerepet játszott Sztálin személyének előtérbe állítása. Fogarasi Béla vezércikkkel emlékezett meg a "Tankönyv", "A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam" első megjelenésének tizedik évfordulójáról.⁸⁰ A cikk nem egyszerűen szokványos évfordulós írás, de határozott funkciója van: most minősül Sztálin a marxizmus—leninizmus "enciklopedikus" érvényű interpretátorává... "Ez a könyv a haladó emberiség tankönyve" — írja Fogarasi, és Sztálin tanítása ettől fogva valóban kötelező, gyakorlati értelemben is kötelező érvényű tananyag az MDP számára. A Társadalmi Szemle következő száma bizonyosra rá, hogy nem véletlenül, pusztán az évforduló jegyében született Fogarasi írása: a Bolsevikből minden aktualitás nélkül átvették A. Leontyev, Sztálin Műveinek 8. kötetét felső fokokban magasztaló terjedelmes írását.⁸¹

⁷⁸Uo., 661. o.

⁷⁹Uo., 670. o.

⁸⁰Fogarasi: "A marxizmus—leninizmus enciklopédiája", Társadalmi Szemle 1948/10—11., 641—651. o.

⁸¹Társadalmi Szemle 1948/12., 768—788. o.

Mielőtt a legfontosabb kérdésre térnénk, vessünk egy pillantást az időközben eltűnni látszó Lukács Györgyre. Hogyan alakult a helyzete? A felszínen semmi változás nem tapasztalható, írásai szép számban jelennek meg a Forum oldalain, a Társadalmi Szemlében pedig 1948 végén is igen pozitív értékelést kap. Keszi Imre, az Új magyar kultúráért című kötetet ismertetve, olyanra elfogadja a hamarosan súlyos kritika alá eső Irodalom és demokrácia vonalát, hogy ezt tekinti az elvi alap tisztázásának, amelyen állva "a Lukács nevével fémjelzett ideológia közelharcba szállhat a mindennapok szellemi gyakorlatával".⁸² Politikai szereplésének méltatása sem hiányzik, a Wroclawban lezajlott értelmiségi kongresszuson való részvételét Losonczy Géza értékeli, s hogy a párt mennyire számított ekkor még értelmiségpolitikájában a neves filozófusra, azt mutatja, hogy ő lett az elnöke az Értelmiségi Nemzeti Bizottságnak.⁸³

A felszínen tehát még semmi sem mutatott arra, hogy az 1949 elején végső szakaszába érkezett folyamat a Lukács-vitába torkollik; valójában azonban az események menetéből ez logikusan következik. Nem volt hatékony ellenszer a tendencia ellen: meglehetősen magára hagyatott elméletével Lukács ki volt szolgáltatva a politikai döntések önkényének. Nem azért vált szükségessé a Lukács-féle koncepciót ilyen föltűnő módon kiküszöbölni, mintha valamelyest is akadályos lehetett volna a megváltozott politikának, hanem mert könnyű volt fölismerni mondanivalójának elvi összeférhetetlenségét az új fejleményekkel, s vitathatatlan volt, hogy ez lévén a népi demokratikus út legkövetkezetesebb elméleti megalapozása, ennek demonstratív kritikája teheti végképp egyértelművé a fordulatot, zárhatja le "méltóan" az ideológiai offenzívát. 1948 végére világossá vált, hogy a fordulatot nem lehet az ideológiában a kontinuitás látszatára való törekvésnek az eddiginél sokkal radikálisabb föladása nélkül végigvinni, hiszen a politikai forma kérdésében kellett dűlőre vinni a dolgot, és ez óhatatlanul úgy jelent meg, hogy a korábban legtöbbször hangoztatott pseudo-elméleti tételnek, a proletárdiktatúra nélküli fejlődés tételének az ellentétébe fordítását kellett végrehajtani. A diszkontinuitás szükségképpen nagyobb súllyal megjelenő mozzanata viszont még erősebb igényt támasztott megszemélyesíteni az elvetendő nézeteket képviselő ügyeletes ellenséget. Nem kétséges: a koncepciók perек könyörtelen logikája lépett működésbe. Nincs alapunk a Rajk-per és a Lukács-vita szerves

⁸²Keszi Imre: "Lukács György: Új magyar kultúráért", Társadalmi Szemle 1948/10–11., 740. o.

⁸³Losonczy Géza: "Wroclaw mérlege", Társadalmi Szemle 1948/10–11., 729, 731. o.

összetartozását kétségbe vonni: az összefüggést nem önkényes vizsgálódási szempontok döntenek el, hanem a tényleges funkció. A két esemény kapcsolatában a különállás látszatát szülő sajátosságot az adja, hogy a fejlődési alternatíva megkérdőjelezhetetlen eldöntését demonstráló, funkcionálisan egy aktus politikai és ideológiai vonatkozásai elváltnak egymástól. Kettősség nyilvánul meg abban is, hogy Rajk esetében egy preventív föllépésről van szó, a párt vezetésén belüli alternatívaképződés lehetőségének megszüntetéséről, Lukács esetében pedig egy valóságos politikai alternatíva, a népi demokratikus út alternatívája elméleti kifejeződésének utólagos kiküszöböléséről. E kettősségek azonban a lényegi összefüggést alapján nem érintik. Hermann István véleménye szerint a Lukács-vitának az értelmiség számára figyelemelterelő funkciója volt a Rajk-per idején.⁸⁴ Ennek alighanem a fordítottja az igaz: a két nagy demonstratív akció kiegészítette egymást, egyben fölerősítve a hatást.

Eddigi vizsgálataink egésze arra mutat, hogy a párt úgynevezett elméleti munkája mindvégig a közvetlen politikai szükségleteknek való direkt megfelelésben merült ki, így nincs elfogadható indok a továbbiakban sem ettől a körülménytől eltekinteni, és tisztán elméleti kérdésként kezelni a stratégia-váltás ideológiai megnyilvánulásait. Gyakran használt formula az 1948–49-es fordulat lényegét a proletárdiktatúrára való gyors átmenetben meghatározni. A probléma itt a fogalmi megjelenítésben van, amely viszont a fordulat lényeges kérdéseiben okozhat zavarokat. Ez a kifejezési forma ugyanis nem különböztet meg világosan két dolgot: a fordulatot magát és következményeit. A világos fogalmi megkülönböztetés pedig szükséges még akkor is, ha teljesen nyilvánvaló, hogy nem a politikai fordulat bekövetkezésének ténye okozta a torzulásokat, hanem hogy milyenné lett a hatalom gyakorlása, hogy a korábbi stratégiából elvileg magától értetődően következő hegemonisztikus hatalmi törekvéseket egy, a szövetségi politikát negligáló, végletekig feszített monopolisztikus hatalomgyakorlás váltotta föl. A "proletárdiktatúra" nem adekvát kifejezés a fordulatra, mert ez a fogalom önmagában nem elégséges a konkrét politikai formameghatározás kifejezésére. Nem követhetjük tehát kritikátlanul a korszakunkban használt kifejezőmódot. A párt vezetésében arról folyó elmélkedés, hogy a proletárdiktatúrában ki van hatalmon, csak látszólag volt elméleti kérdés. Annak politikai eldöntésére, hogy ki legyen hatalmon, és milyen politikai formában valósuljon meg a hatalom gyakorlása, milyen uralmi viszonyok épüljenek ki, csak a konkrét történelmi helyzet reális

⁸⁴Hermann István: Lukács György élete. Corvina, Bp. 1985, 172. o.

és valóban elméleti igényű vizsgálata adhat elégséges alapot. A párt felső vezetésében ezt egy ál-elméleti ál-vita helyettesítette, mégpedig a döntések politikai helyességének visszaigazolására módot adó társadalmi kontroll teljes hiányának körülményei között, hiszen a népi demokrácia Lukács által preferált intézményes formái nemcsak hogy nem épültek ki, de kezdeményei is el-sorvadtak, a szövetségi politikának keretet adó népfront pedig a szövetségi politika temetőjévé vált. Az "elméleti" vita csak a szovjet modell bevezetésének idejéről, üteméről, mértékéről való döntés folyamatának kísérőjelensége volt, az egymást fölváltó "elméleti" formulák tulajdonképpen politikai jelszó funkcióval működtek.

A folyamat maga túlonként ismert ahhoz, hogy a részletekkel kellene bíbelődnünk. Szabó Bálint könyvében a hozzáférhető források egészét földolgozta, Urbán Károly pedig éppen a Lukács-vita előzményeként mutatta be a folyamat legfőbb momentumait.⁸⁵ A Társadalmi Szemlére vonatkoztatott vizsgálat mégsem teljesen fölösleges, az ideológiai offenzíva keretében itt megjelent írások funkciójának bemutatása érzékletessé teheti a folyamat logikáját, s alátámaszthatja, hogy nem valódi elméleti tisztázási folyamatról, hanem egy demonstratív ideológiai áthangolásról volt szó.

A Társadalmi Szemle 1949. januári számában jelent meg Rákosinak "A népi demokrácia néhány problémájáról" című írása, melynek alapvető célja az áttörés volt: a népi demokrácia és a proletárdiktatúra lényegi azonosságának ki-nyilvánítása. Az áttörés fontosságát mutatja, hogy maga a párt első embere deklarálta az új formulát: "A népi demokrácia funkciójára nézve proletárdiktatúra szovjet forma nélkül."⁸⁶ Pusztán ebből a formulából nem derül ki, hogy itt a népi demokratikus alternatíva visszavételéről van szó, sőt akár az a látszat is támadhat, mintha a népi demokrácia korábbi merev szakaszként való értelmezése helyett végre a szocializmus megvalósítására határozottabban vonatkozó dinamikus fölfogás jutott volna érvényre. Rákosi cikkét egészen vizsgálva azonban kitűnik, hogy nála a proletárdiktatúra kategóriának a népi demokráciára vonatkoztatása mindössze azt a szerepet játssza, hogy az egész addigi fejlődést a bevezetendő szovjet forma közvetlen és organikus előzményévé lehessen minősíteni. Az átértelmezés egyben azt jelentette, hogy mindazok a fejlődés jellegéről alkotott korábbi nézetek, melyek eltértek az új követelményektől, sürgősen kiküszöbölendőkké váltak. Rákosi cikke a népi demokratikus fejlődés lehetőségének lezárását fogalmazta meg; s ehhez képest

⁸⁵ Szabó Bálint, i. m., 246 skk. o.; Urbán Károly: Lukács György és a magyar munkásmozgalom, Kossuth, Bp. 1985, 120 skk. o.

⁸⁶ Társadalmi Szemle 1949/1., 2. o.

elenyésző jelentőségű, hogy ezt nem a népi demokrácia fogalmának elvetése, hanem átértelmezése ideologikus formájában tette. Rákosi nemigen hagyott kétséget a követendő irányt illetően, de hogy elfogadását joggal követelhesse meg, ahhoz két dologra volt szüksége. Egyrészt a párt egészét tekintve hiányként kellett föltüntetni a népi demokrácia jellegével kapcsolatos kérdések tisztázását; másrészt a mégis megnyilvánult "hibás nézeteket" "egyes elvtársak" tévedésévé kellett minősíteni, akik "túlságosan kihangsúlyozták azt, ami megkülönböztet a diktatúra szovjet formájától".⁸⁷ Rákosi cikkét vizsgálva arra kell jutnunk, hogy mondandójának elméleti szempontú megítélésével csínján kell bánni, nem lehet tisztán elméleti kritériumok alapján elvégezni, legyen bár finom disztinkciókat megvalósító az ítélet. A népi demokráciát a proletárdiktatúra egyik formájaként meghatározó tételnek a maga elvontságában való elfogadása — azzal a megszorítással, hogy súlyos hiba volt a proletárdiktatúra "igazi" formáját egyszerűen a szovjet rendszerrel azonosítani — látszólag elméletileg helyes megítélés, a kritikai kitétellel pedig a történeti szempont is érvényesül. A valóságban azonban az történt, hogy a "hiba" érdekében kellett a "helyes" fölismerést tenni, ez a körülmény pedig az értékelés lehetőségét is alapvetően megszabja, amennyiben arra vagyunk kíváncsiak, mi zajlott le 1948—49 során. A politikai forma kérdése volt a megoldásra váró gyakorlati föladat, ám a megvalósítandó forma az elméleti "tisztázás" kezdetén már politikailag eldöntött tény volt, így az a nézet, hogy a szovjet forma a proletárdiktatúra igazán adekvát formája, nem egy különben helyes állásponton belüli tévedés volt, hanem ellenkezőleg: a népi demokrácia és a proletárdiktatúra lényegi azonosságát állító tétel funkciója éppen az volt és semmi más, hogy a proletárdiktatúra egy tökéletlen formájából egy teljesebb formájába való átmenetként föltüntetve lehessen a fordulatot végrehajtani, visszamenőleg létrehozva ezzel a kontinuitás misztifikált jelentőségű látszatát. A népi demokrácia proletárdiktatúrává való átminősítése során a proletárdiktatúra-kategória használatának módja teljesen megfelelt annak, ahogyan korábban, a népi demokratikus fejlődés specifikumaként a proletárdiktatúra-nélküliség tételében megjelent — csak éppen ellenkező előjellel. Egy nézet elvontan tekintve helyes értékelése történetileg csak akkor érvényes, ha a kategóriák használatának, a tételek jelentésének konkrét funkcióját vizsgáljuk elsősorban, mint meghatározó momentumot. Ha a funkció fölől tekintjük a párt ideológusai által mondottakat, akkor rá kell jönnünk, hogy nem a proletárdiktatúra dogmatikus fölfogásából, a szov-

⁸⁷Uo., 6. o.

jet modellel való elméleti azonosításból fakadtak a hibák, még részlegesen sem, hanem egy ilyen típusú fejlődés ideológiai legitimálásához volt elengedhetetlen a proletárdiktatúra meghatározott módon való fölfogása. Az "elmélet elmaradása", állandó lépéshátránya a politika mögött, az ideológiai offenzíva egész menete azt mutatja, hogy egy folytonos megfeleltetési igény indukálta az úgynevezett "elméleti munkát", amely persze megerősítő tényező-jévé vált a politikának. De semmi szín alatt sem okává.⁸⁸

A Társadalmi Szemle is bizonyosságot ad arról, hogy az ideológiai áthangolás nem több, mint pusztá kísérőjelensége egy már eldöntött politikai irányvételnek. Horváth Márton "A Központi Vezetőség ülése után" című cikke, amely nemcsak egyszerre jelent meg Rákosi írásával, hanem kimondottan Rákosi referátuma alapján készült, már a proletárdiktatúra gyakorlatának részleteiről is előzetes képet ad. Alig deklarálták a diktatúrát, máris a normák megszigorítása, a takarékoság, a nehézipari befektetések fokozása, az áldozatvállalás követelése jelenik meg, és természetesen a döntő harc meghirdetése a parasztságnak a szocialista termelés útjára térését illetően.⁸⁹ A következő lépés megtétele Fogarasi Béla föladata, neki kell a marxizmus—leninizmus klasszikusaival — most már Sztálint is beleértve — a proletárdiktatúra helyes elméleti fölfogását bemutatnia. Fogarasi mindent megtesz, hogy a kecske is jóllakjon, de a káposztából is maradjon valami: többé-kevésbé átfogó és korrekt ismertetést ad a klasszikusok nézeteiről, közben lavírozik a politikai követelményeknek való megfelelés igénye és a negatív tendenciák elhárítására irányuló törekvés kifejezése között — de végül kiderül, hogy az egész zárójelbe kell tenni és alárendelni az aktuális föladatnak. Az írás konklúziója a Rákosi által deklaráltak alátámasztása, bár a szovjet és a népi demokratikus forma különbségének erősebb hangsúlyozása és helyette inkább a funkció közös voltának kiemelése némi eltérést jelent.

A Lukács-vita közvetlen előzménye a Központi Vezetőség március 5-i ülésén elmondott Révai-beszéd közzététele, amely a Társadalmi Szemle március—áprilisi számában jelent meg, nagyjából egyidejűleg azzal a megbízással, amit Rudas a Lukács-ellenes cikk megírására Rákositól kapott, valamint Horváth Mártonnak a Szabad Népbben Lukács ellen — bár még nevének említése nélkül — intézett támadásával.⁹⁰ Révai elsődleges föladata az önkritika volt, de nem-

⁸⁸ Ezek a sorok szemléleti különbségeket kívánnak jelezni a Szabó Bálint könyvében foglalt értékeléssel szemben.

⁸⁹ Társadalmi Szemle 1949/1., 26—34. o.

⁹⁰ Urbán Károly, i. m., 121, 127—128. o.

csak azért, mert ő volt az ideológiai munka felelőse, hanem mert a fordulat radikálisabb végigvitelét kellett előkészíteni. Révai azzal kezdi, hogy nyomtatékosítani igyekszik a Rákosi által kifejtetteket, mondván, hogy az nem tudatosodott eléggé, és valóban teljesen egyértelművé teszi, ami már a Rákosi-féle cikk nyomán sem volt nagyon kétséges. A hibák felsorolása csak a végkövetkeztetés levonása, a föladat félreérthetetlené-tétele érdekében történik. Taktikai mozzanattá értékeli le a korábbi népidemokrácia-konceptciónak azokat a vonásait, melyek nem férnek meg az új igényekkel, bírálja a szovjet formától való elkülönülés minden megnyilvánulását, fölrója, hogy a népi demokráciát nem a proletárdiktatúra egy formájának tartották. A konklúzió a keményebb föllépés, a diktatorikus vonások erősítése, a proletárdiktatúra szovjet típusához való közeledés igénye.⁹¹

A fordulat demonstrálásában a Lukács-vita a záróakkord. A Társadalmi Szemle 1949. június--júliusi száma két egymással szorosan összetartozó írást közölt: Varga Jenőnek a Voproszú Ekonomiki című folyóiratból átvett önkritikáját, valamint Rudas Lászlónak a Lukács ellen írott hírhedt cikkét.⁹² Az összefüggés szemet szűrő: Lukács a támadással egyidejűleg megkapta az önkritikában követendő mintát is. Varga Jenő írása teljes kapituláció. Súlyosan bírálja önmagát azzal, hogy reformista irányú hibái egész láncolatát, eltérését a lenini--sztálini vonaltól nem ismerte el azonnal; megvádolja magát az éppen aktuális "izmussal", kozmopolita hibák elkövetésével; és egyáltalán: tételesen cáfolja saját, tévesnek minősített nézeteit.

A Rajk-per árnyékában így indul meg a Lukács-vita.

⁹¹Révai: "Népi demokráciánk jellegéről", Társadalmi Szemle 1949/3--4., 161--167. o.

⁹²Varga Jenő: "Az imperializmusról szóló munkákban megnyilvánuló reformista irányzat ellen", Társadalmi Szemle 1949/6--7., 401--411. o.; Rudas László: "Irodalom és demokrácia", uo., 412--439. o.

RESÜMÉE

Zoltán Ripp: Georg Lukács und die ideologische Fronten, 1946--49

Nach 1945 hatten die Ideologen der Partei die Aufgabe die Theorie der "neuen Demokratie" (d.h. der "Volksdemokratie") -- der deklarierten Richtlinie der Ungarischen Kommunistischen Partei entsprechend -- auszuarbeiten, die Politik der Partei theoretisch zu untermauern. Die Mehrheit der kommunistischen Theoretiker war jedoch nicht fähig zu dieser, sehr bald zur Taktik degradierten Strategie eine wirklich fundamentale Theorie zu erarbeiten. Nur aus den Arbeiten von Georg Lukács können die Grundzüge einer politisch--philosophischen Theorie rekonstruiert werden, die den demokratischen und organischen Weg des Überganges zum Sozialismus aufzeigten.

Die gegenwärtige Studie stellt jenen Prozess dar, welcher zu der im Sommer 1949 begonnenen sog. Lukács-Debatte geführt hat. Im Verlauf dieser Diskussion startete die Társadalmi Szemle, die theoretische

Zeitschrift der UKP eine ganze Reihe politisch motivierter ideologischen Offensiven. Der Schwerpunkt des Auftretens gegen feindliche Ansichten verlegte sich alsbald von der Kritik der bürgerlichen Ideologien in das Lager des Marxismus hinein.

Die im Herbst 1949 begonnene Offensive gegen den rechten Flügel der Sozialdemokratie führte dahin, dass die Vereinigung der beiden Arbeiterparteien auf der Basis der bedingungslosen Akzeptierung der Ideologie der KP vorgenommen wurde. Gleichzeitig mit der Vereinigung begann jedoch eine neue Offensive, deren Zweck die Legitimierung des Hinüberwechsels von dem volksdemokratischen Weg zur sowjetischen Form der Diktatur des Proletariats war. Die Lukács-Debatte war der Höhepunkt dieser demonstrativen Offensive, und machte hinfällig all das, was Lukács über den demokratischen Weg des Überganges dargelegt hat.